

בסייעתא דשמיא

סגלה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 33 • ראש חודש אייר תשפ"ג

בהודיה לאדון עולם על אירוסים ושמחת ה'תנאים'

של בני מנחם מגדל שיח'י

עב"ג בת הגה"ח ר' ניסן הכהן שלט"א

א' דראש חודש אייר תשפג

"ענבי הגפן בענבי הגפן דבר נאה ומתקבל"

הרחבות ותוספות לפיוט 'אדון עולם'

א. פיוט 'אדון עולם' בנוסחו המקובל

הפיוט 'אדון עולם אשר מלך' הוא בזמננו מן הפיוטים המפורסמים ביותר, בזכות קביעתו בפתיחת תפילת השחר במנהג האשכנזי, בין ה'בקשות' שלפני אותה תפילה, למנהג הספרדים, או במקומות אחרים בתפילה. כפי הנראה נתחבר הפיוט בספרד או בפרובאנס¹, אך מחברו לא

* קיצורים ביבליוגרפיים:

סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל: נוסח פולין, מהדורת ר"י בער, רדליים תרסא.

פתרון ספר האמונות = פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות, מהדורת ע' פורת (בתוך: שני תרגומים קדומים לרב סעדיה גאון, עמ' 7-321), לוס-אנג'לס תשפ.

קופמן, ריט"ל מילהוין = 'קופמן, ר' יום טוב ליפמן מילהוין: בעל הנצחון, החוקר והמקובל, ניו-יורק תרפז.

קופמן, ספר הברית = 'א' קופמן, 'ספר הברית וכתבים אחרים לר' יום טוב ליפמן מילהוין', סיני, נו (תשכה), עמ' של-שמג.

שאר הפניות ביבליוגרפיות נרשמו - בדרך כלל - במלואן בהופעתן הראשונה בלבד.

1 כן מסתבר מהיותו שקול במשקל ספרדי, שבהמשך גם נפוץ בפרובאנס.

"סגולה" - אוצר חביב; דבר נכבד ונחמד (פירושי רש"י ואבן-עזרא, שמות יט ה)

© כל הזכויות שמורות | להערות ולהוספות או להצטרפות לרשימת התפוצה: alfabita99@gmail.com

נודע, ויש המייחסים אותו לר' שלמה אבן-גבירול². הפיוט שקול במשקל 'המרנין' (יתד ושתי תנועות, יתד ושתי תנועות)³, ומחזורו בחריזה אחידה. תפוצתו הגדולה של הפיוט ועיסוקו בעיקרי האמונה, באחדות האל והשגחתו, הביאו כמה חכמים, שרובם לא נודעו, להוסיף עליו טורים חדשים ולהרחיבו יותר ויותר, עד שיש הרחבות הגדולות יותר מעיקרו של פיוט. להרחבות אלו מוקדש המאמר הנוכחי, וקודם הדיון בהן אביא את הנוסחים המקובלים של הפיוט, האשכנזי והספרדי. את כל הפיוטים, הרגילים והמורחבים, ספרתי במספור רציף כדי להקל על הדיון בהם. הנה נוסח הפיוט המקובל בקרב האשכנזים:

- [א] אָדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מֶלֶךְ / בְּטָרֶם כָּל יַצִּיר נִבְרָא
לַעֲת נַעֲשֶׂה בַּחֲפָצוֹ כָּל / אֲזִי מֶלֶךְ שְׁמוֹ נִקְרָא
וְאַחֲרֵי כָּלֹת הַכָּל / לְבָדוֹ יִמְלֹךְ נִוְרָא
וְהוּא הָיָה וְהוּא הֵנָּה / וְהוּא יְהִיָּה בַּתְּפָאָרָה
וְהוּא אֶחָד וְאֵין שְׁנֵי / לְהַמְשִׁיל לוֹ לְהַחֲבִירָה 5
כָּלִי רֵאשִׁית בְּלִי תְּכִלִּית / וְלוֹ הָעוֹז וְהַמְשִׁרָה
וְהוּא אֵלִי וְחֵי גָאֲלִי / וְצוֹר חֲבִלִי בְּעַת צָרָה
וְהוּא נָסִי וּמְנוֹס לִי / מִנֶּת כּוֹסֵי בְּיוֹם אֶקְרָא
בְּיָדוֹ אֶפְקִיד רוּחִי / בְּעַת אִישָׁן וְאַעֲיָרָה
וְעַם רוּחִי גּוֹיָתִי / אֲדַנִּי לִי וְלֹא אֵירָא 10

כן נוסח הפיוט במרחב האשכנזי, אבל בסידורי הספרדים נוספו בו כמה טורים - שניים, שלושה, חמשה או ששה. אביא את הפיוט כנוסח הספרדי המורחב ביותר, והטורים הקיימים בנוסח האשכנזי יובחנו באמצעות גופן בהיר והחסרת ניקוד⁵:

- [ב] אָדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מֶלֶךְ / בְּטָרֶם כָּל יַצִּיר נִבְרָא
לַעֲת נַעֲשֶׂה בַּחֲפָצוֹ כָּל / אֲזִי מֶלֶךְ שְׁמוֹ נִקְרָא

- 2 אין כל מקור קדום המייחס את הפיוט לר' שלמה אבן-גבירול (אך עי' להלן, הערה 60), ועם כל זאת זו דעה רווחת במחקר ולאחרונה הועלו כמה טיעונים חשובים המחזקים אותה. ראה: ז' הרוי, 'האם ר' שלמה אבן גבירול כתב את 'אדון עולם'?', תרביץ, פח (תשפג), עמ' 57-72.
- 3 על ניקודו הנכון של הפיוט 'אדון עולם' לאור משקלו, ראה: י' בן-דוד, 'משקל השיר, דקדוק ותחביר 'אדון עולם' ו'גדל אלהים חי'', לשוננו לעם, מחזור מה, חוברת ב (טבת-אדר תשנד), עמ' 75-78. על חריגות וסגנונות מכללי המשקל בפיוט 'אדון עולם', ראה: הרוי, האם ר' שלמה אבן גבירול (לעיל, הערה 2), עמ' 58 הערה 4.
- 4 סדור [...] מה"ר שבתי סופר, ב, מהדורת הרב י' סץ (ואחרים), בולטימור תשסג, עמ' 5-6. גם ניקוד השיר הוא על-פי מהדורה זו.
- 5 את הטורים המקובלים גם בנוסח האשכנזי, הבאתי כאן על-פי נוסחם המובא לעיל, שהוא מסידורו של ר' שבתי סופר, אע"פ שבנוסח הספרדים יש גם בטורים אלו שינויים קטנים (כמו: טור 5: "להחבירה" < "ולהחבירה"; טור 10: "בעת" < "ביום"; טור 11: "ומנוס לי" < "ומנוס"), כי אין ענייננו בשינויים קלים אלו.

- ואחרי ככלות הכל / לבדו ימלוך נורא
והוא היה והוא הוה / והוא יהיה בתפארה
והוא אחד ואין שני / להמשיל לו להחבירה 5
והוא ראשון והוא אחרון / לכל חומר ולכל צורה
בלי ראשית בלי תכלית / ולו העוז והמשרה
בלי ערך בלי דמיון / בלי שגוי ותמונה
בלי חבור בלי פרוד / גדול כח וגבורה
והוא אלי וחי גאלי / וצור חבלי בעת צרה 10
והוא נסי ומנוס לי / מנת כוסי ביום אקרא
והוא רופא והוא מרפא / והוא צופה והוא עזרה
בידו אפקיד רוחי / בעת אישן ואעירה
ועם רוחי גייתי / אדני לי ולא אירא
במקדשו תגל נפשי / משיחנו ישלח מהרה 15
ואז נשיר בבית קדשי / אמן אמן שם הנזרא.

נוסח זה, המוסיף ששה טורים, מופיע בסידורי תפילה שנדפסו בליוורנו לפני כמאתיים שנה, כמו 'בית עובד', 'בית מנוחה' וסידורים אחרים, ומדובר בסידורים שנפוצו במיוחד בקהילות בני ספרד באירופה וצפון אפריקה.⁶ סידורים אחרים כמנהג ספרד השמיטו את שני הטורים האחרונים (טורים 15-16),⁷ ואחרים הקיפו אותם בסוגריים⁸, כסימן לאי־מקוריותם, וכן נהגו

6 ראה: בית עובד: סדר תפלה לימי החול של כל השנה כמנהג ק"ק ספרדים, מהדורת רי"ש אשכנזי, ליוורנו תרכ"ב (נדפס לראשונה: ליוורנו תרג), דף ל ע"א; בית מנוחה: סדר תפלה לכל שבתות השנה [...] כמנהג ק"ק ספרדים, מהדורת רי"ש אשכנזי, ליוורנו תרג, דף קד ע"ב - קה ע"א; סדר תפלה: כמנהג ק"ק ספרדים, ליוורנו תקנ"ט, דף ט ע"ב - ה ע"א. וכך גם במהדורות של ר' יעקב חי בורלא, ישמח ישראל, בקשות סימן כ, ירושלים תרלה, דף טו ע"א. ונוסח זה מופיע גם בקובץ פיוטים וקניות שהועתק בצפון אפריקה במאה התשע־עשרה, כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 8⁷673 (מתכ"י: F51958), דפים [27]ב- [28]א. בסידור 'בית עובד', שם, ניתנו שני הטורים האחרונים (15-16) בסוגריים, אך אפשר שהם נוספו רק במהדורות המאוחרות יותר, ולא במהדורה הראשונה (ליוורנו תרג; שלא עמדה לפני), כפי שאין סוגריים אלו במהדורה הראשונה של 'בית מנוחה', לאותו מהדיר.

7 למיטב בדיקתי, הסדור הנדפס הקדום ביותר המציג נוסח כזה הוא: תמונות תחנונות תפלות ספרד, ויניציאה שמו"ד, דף טו ע"א-ע"ב. אבל כמאה וחמישים שנה לאחר מכן הפך הנוסח לנפוץ למדי, ראה, למשל: בית תפלה: כמנהג קהל קדוש ספרדים, ליוורנו תקפ"ט, דף ג ע"א-ע"ב; בית תפלה: כמנהג קהל קדוש ספרדים, ליוורנו אברהם חמוי, בית הבחירה, ליוורנו תרלה, דף רכו ע"ב. נוסח כזה מצוי גם בקובץ שירים ופיוטים מהמאה השמונה־עשרה, כת"י מונסראט, ספריית המזרח Ms. Or. 61 (מתכ"י: F10562), דפים 22-33א.

8 תפלת החדש: כמנהג קהל קדוש ספרדים, ליוורנו תרג, עמ' 13-14.

כמה מו"לים בני ימינו⁹. אמנם בסידורים ספרדיים קדומים יותר, מראשית תקופת הדפוס, נוספו רק שני הטורים 8-9: "בלי עֶרֶךְ בְּלִי דְמִיּוֹן... גְּדוֹל כַּח וְגִבּוֹרָה"¹⁰, וכן הנוסח בכמה סידורי ספרד כתבייד¹¹, אבל הרבה סידורים אחרים כמנהג ספרד (או קטלוניה) כתבייד מוסרים את הפיוט 'אדון עולם' כנוסחו האשכנזי, ללא כל תוספת!¹²

9 ראה, למשל: סדר תפלה לימי השבת כמנהג ספרדים ומתורגם בלשון פרסית ונקרא עולת שבת, ב, ירושלים תשל, דף קלד ע"א; שערי המוריה שערי חברון: אוצר תפילות בקשות ותיקונים [...], בעריכת א' חי, ירושלים תשסא, עמ' 103.

10 ראה: תמונות תחנות תפלות ספרד, ויניציאה **רפד**, דף כב ע"א; סדר תפלות מכל השנה כמנהג ק"ק בני ספרד, ויניציאה **שו**, דף יו ע"ב; סדור לכל השנה כמנהג ספרד, ויניציאה **שכד** (ב'בקשות' שבתחילתו; אין ספור דפים); סדר תפלות כל השנה כמנהג ק"ק ספרד, ויניציאה **שסא**, דף ב ע"ב - ג ע"א; סדר תפלות כל השנה כמנהג ק"ק ספרד, ויניציאה **שעז**, דף ב ע"ב - ג ע"ב; סדור תפלות כמנהג הספרדים, ויניציאה **שפב**, דף שמא ע"א - שמב ע"א; בית תפלה, אמשטרדם **תעב**, דף א ע"א-ע"ב; סידור בית תפלה, קושטא **תצא**, דף ג ע"א-ע"ב. ידועים סידורי תפילה נדפסים כמנהג ספרד קדומים יותר (כמו: [תפלות], ספרד **רמ** בערך; [מחזור לימים נוראים כמנהג ספרד], אישאר **רמה-רנ** בערך; [סידור כמנהג ספרד], נאפולי **רנ** בערך; [תפלות כל השנה], ליסבון **רנ** בערך), אך כולם מקוטעים וחסרים, ולא שרד בהם הפיוט 'אדון עולם'.

תוספת זו, של שני טורים אלו בלבד, נכנסה גם לסידורים המאוחרים של מנהג רומניא, כמו: סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, ויניציאה **רפג**, דף לה ע"ב; סדר תפילות השנה למנהג קהלות רומניא, א, קושטאנדנא **שלד**, דף כה ע"א. בספרי תפילה אחרים של מנהג רומניא המאוחר נוסף גם טור 6 ("והוא ראשון והוא אחרון..."): ראה: מחזור כמנהג רומניא, כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 38⁸276, דף 117 (הועתק במאה השבע עשרה), השווה גם להלן, הערה 24, בתיאור כת"י **ש1**. וכבר נודעה ההשפעה הספרדית על מנהג רומניא המאוחר, ראה: ד' גולדשמידט, 'על מחזור רומניא ומנהגו', בספר: מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנ, עמ' 123, 128, 129 ועוד הרבה.

11 ראה: כת"י ירושלים, מכון בן צבי 2048 (מתכ"י: F27099), דף א1-ב (המאה החמש עשרה); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5866 (מתכ"י: F6524), דפים 222-223 (המאה החמש עשרה); ניו יורק, בית המדרש לרבנים 4067 (מתכ"י: F24969), דפים 254-255 (המאה החמש עשרה); פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 2072 (מתכ"י: F13149), דפים 25-26 (המאה החמש עשרה); פריס, הספרייה הלאומית hebr. 592 (מתכ"י: F10552), דפים 226-227 (הועתק בשנת ה'רמד, 1484); אוקספורד, ספריית הבודליאנה Ms. Bodl. Or. 1136 (מתכ"י: F16597), דף 22 (המאה החמש עשרה או השש עשרה). בשניים מכתבייד אלו (פריס 592 ופרמה 2072) הנוסח הוא: "בלי חילוף ותמורה", ולא: "בלי שינוי ותמורה", כאשר עדי הנוסח.

12 סידורים כתבייד כמנהג ספרד: פריס, הספרייה הלאומית hebr. 591 (מתכ"י: F10551), דף א3 (המאה השלוש עשרה, אמנם סדר טורים 2-3 הפוך וגם נשמט הטור האחרון: "זעם רוחי גויתי..."); אוקספורד, ספריית הבודליאנה Laud. Or. 27 (מתכ"י: F16595), דפים 110-111 (המאה הארבע עשרה); אמשטרדם, ספריית עץ חיים E 25 47 (מתכ"י: F3631), דף א1-ב (מאה החמש עשרה או השש עשרה); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 11594 (מתכ"י: F8351), דפים 16-21 (המאה החמש עשרה). סידורים כמנהג **קטלוניה**: אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. Add. Oct. 18 (מתכ"י: F16594), דף א4 (המאה הארבע עשרה); סנקט פטרבורג, האקדמיה הרוסית למדעים, המכון לכתבי יד מזרחיים A 37 (מתכ"י: F52964), דפים 399-100 (הועתק הקסח, 1408); פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 1738 (מתכ"י: F12964), דף א6-ב (המאה הארבע עשרה או חמש עשרה); אוקספורד, ספריית הבודליאנה Can. Or. 24 (מתכ"י: F16598), דף 2118 (המאה החמש עשרה). סידור אחר כמנהג ספרד, כת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 4674 (מתכ"י: F25577), דף 228-229, חריג בנוסחו, שהשמיט את טורים 3,5 ("ואחרי ככלות הכל..."; "והוא אחד ואין

בנוגע לשני הטורים האחרונים (טורים 15-16) מקובל לטעון שהם אינם מקוריים אלא תוספת מאוחרת, שלא נודעה מאימתי¹³, כמוכח ממשקלם השונה. אך באשר למקוריותם של ארבעת הטורים האחרים שנוספו בנוסח זה (טורים 6, 8-9, 12) נאמרו דעות שונות¹⁴. ובכן, השתלשלות הנוסח הספרדי המורחב של 'אדון עולם' מורכבת וסבוכה, אך אין בכוונתי להידרש לה כאן, כי לא באתי אלא להציג את נוסחי הפיוט המקובלים כבסיס לדיון בתוספות וההרחבות הגדולות שהוא זכה.

ב. תוספתו של ריט"ל מילהויזן

ר' יום טוב ליפמן מילהויזן, מרבני העיר פראג, מקובל ופילוסוף, פעל בסוף המאה הארבע-עשרה ותחילת המאה החמש-עשרה, והוא נמנה עם חכמי המרכז הפילוסופי-עיוני, שהתפתח בדורו בבוהמיה, ובמיוחד בפראג¹⁵. כהוגה פילוסופי-קבלי הוא עסק לא מעט בכתיבת שירה הגותית-עיונית¹⁶, וארבעה שירים הגותיים פרי עטו הגיעו לידינו: 1, "בלי חבור בלי אסוף"¹⁷;

שני...". ולא מצאתי חבר לנוסתו המקוצצת.

13 אך אפשר שהיא קדומה למדי, שכן לטורים אלו זיקה משמעותית לתוספת המופיעה בסידור כמנהג קטלוניה מהמאה הארבע-עשרה (פיוט [1]; להלן, ליד הערה 53).

14 ראה: סדר עבודת ישראל, עמ' 35; י' צימלס, 'השלמות לסידור 'עבודת ישראל' מהדורת רי"ז בער', סיני, לא (תשיב), עמ' 9; א' חזן, פיוטים וקטעי תפילה מן הסידור: עיון ודרכי הוראה, ירושלים תשלט, עמ' 26; סדור אוצר התפילות, א, וילנא תרעה, עמ' 104-106, מדור 'תקון תפלה' (מקור זה כותב בנוגע לכל הטורים שנוספו בנוסח הספרדים: "נראה לכל עין בוחנת, שכל החרוזים הללו לא יצאו מידי המחבר, כי אין בהם לשונו ורוחו, לכן יפה עשו סדורי האשכנזים שלא קבלום").

15 על חוג פילוסופי זה, ראה: קופמן, ריט"ל מילהויזן, עמ' 25-49; א' קופפר, 'לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות ה"ד-ה"ט', תרביץ, מב (תשלג), עמ' 113-125; הנ"ל, ספר הברית, עמ' של-שלד; שאלות ותשובות לר' אביגדור קרא, מהדורת הרב י' הרשקוביץ (בתוך: ארבעה ספרים נפתחים), ירושלים תשסו, מבוא, עמ' נג ואילך.

16 אגב אעיר, שבמרכזו של החוג הפילוסופי-עיוני שהתפתח בפראג באותה תקופה, עמדו ר' אביגדור קרא, ר' יום-טוב ליפמן מילהויזן ור' מנחם ב"ר יעקב שלם. בדומה לר' יוט"ל מילהויזן גם ר' אביגדור קרא עסק לא מעט ביצירת שירה הגותית-עיונית (כתבתי על כך במאמר בכתובים), אבל מן החכם השלישי, ר' מנחם ב"ר יעקב שלם, לא נודע כל שיר. אפשר שהוא לא זכה לכשרון שירה, אך, כפי שהעירני הרב יהודה זייבל, ייתכן מאוד שר' מנחם, שהיה הרמב"מיסט שבחבורה (ראה: קופפר, 'לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז [הנ"ל]', עמ' 119-125), הסתייג מן השירה בכלל ובמיוחד מן השירה ההגותית בעקבות דעתו השלילית של הרמב"ם. ראה: מורה נבוכים, ח"א, פרק נט (מהדורת מ' שורץ, תל-אביב תשסג, עמ' 150-151). והשווה גם: ש' שירמן, 'הרמב"ם והשירה העברית', מאזנים, ג (תרצה), עמ' 433-436; י' יהלום, "נאום טוביה בן צדקיה: המחברת של יוסף בן שמעון לכבוד הרמב"ם", תרביץ, סו (תשנז), עמ' 558-560; הנ"ל, 'הרמב"ם והמליצה העברית', פעמים, 81 (תשס), עמ' 4-18; הרב פ' קורח, ספר אסופת מאמרים, קרית-ספר תשעא, עמ' שמט ואילך; י' טובי, "חס הרמב"ם לשירת החול, לספרות החול הערבית והעברית, לפיוט ולסביבתם התרבותית", בין עבר לעבר, ז, (הרמב"ם ועולמו), בעריכת י' טובי, חיפה תשעד, עמ' 53 ואילך.

17 ראה להלן בסמוך.

2, "יי אין לו סוף ולהשגתו ירבה לאלוהותו"¹⁸; 3, "ואני תפילתי לך יי מחוייב המציאות"¹⁹; 4, תחינה המתחילה "ועתה אדון כל"²⁰. רוב עניינם של ארבעה שירים אלו הוא אמונת הייחוד, הרחקת הגשמות מהבורא, תאריז, מדותיו וכיוצא בזה. אכן, השיר הראשון: "בלי חיבור בלי אסוף", לא בא אלא כהשלמה והרחבה לפיוט "אדון עולם אשר ברא", והוא שקול במשקלו ונועד להשתלב אחרי טור 6 ("בלי ראשית, בלי תכלית..."). שיר זה, כשהוא משובץ בפיוט 'אדון עולם' הביא ר' שבתי סופר מפרעמישלא בסידורו המפורסם, שנחתם סביבות שנת ה'שעד (1614), וכתב לפניו הקדמה קצרה המתארת את תוכנו:

מצאתי כי מהר"ר ליפמן, בעל 'ספר הנצחון', הוסיף בשיר 'אדון עולם' י"ד בתים במשקלו, ויש בהם שבח והודיה להש"ם י'תברך באמתת מציאותו ואחדותו, וקדמותו ונצחיותו, וגם כלולות בו עשר ספירות. והוא שבח גדול מאד, וזה נוסחו²¹.

כאן הוא מעתיק את הפיוט 'אדון עולם' עם תוספתו של ריט"ל מילהיון, בהדגישו את התיבות הרמוזות לעשר הספירות²². פיוט 'אדון עולם' עם תוספת זו מופיע בחיבורים נוספים, כתבי יד ודפוסים, שהועתקו או נדפסו בתפוצות שונות (גרמניה, פולין ואיטליה), ומכאן אתה למד על תפוצתו. להלן אציע את נוסח הפיוט כפי שהביאו ר' שבתי סופר מפרעמישלא²³, ואציג תחתיו שינויי נוסחאות משה עדי נוסח אחרים²⁴, וגם כאן טורי הפיוט המצויים בנוסח 'אדון עולם' האשכנזי יובחנו בחוסר ניקוד ובגופן בהיר:

- 18 והם "חרוזות לשם, לשבח יוצרי". השיר נדפס אצל: קופפר, ספר הברית, עמ' שמ-שמא. לקראת סופו של השיר הופך לשונו לפנייה תפילה אל הקב"ה: "יהי רצון מלפניך יי המקודש שלוש עשרה...", ולכן הופרד חלק זה כבר בשלב מוקדם ונדפס כתפילה עצמאית בספר 'שני לוחות הברית' לר' ישעיה ב"ר אברהם הלוי הורוויץ, שיצא לאור באמשטרדם תח-תט. ראה: שני לוחות הברית, א, שער האותיות, אות א ('אמת ואמונה'), מהדורת הרב מ' כ"ץ, חיפה תשנז, עמ' ריט, סימן מד (בשם 'טבימי', הוא ריט"ל מילהיון); וראה גם: קופמן, ריט"ל מילהיון, עמ' 78-79; קופפר, ספר הברית, עמ' שמא הערה 60.
  - 19 גם שיר זה נדפס לראשונה אצל קופפר, ספר הברית, עמ' שמא. אמנם משום מה נדפס השיר שלא בגופנים גדולים ושלא בניקוד, בשונה מהשיר הקודם שנדפס שם (עמ' שמ-שמא; ע' הערה קודמת), ולכן לא ניכר כי מדובר בשירי תפילה, אך הדבר ברור מעין גופם של דברים.
  - 20 קופפר, ספר הברית, עמ' שלב, הזכיר את השיר והגדירו כ'תחינה', אך לא הדפיסו.
  - 21 סדור [...] מה"ר שבתי סופר, ב, עמ' 6.
  - 22 ההדגשות נעשו באמצעות גרשיים (כדבריו בביאורו, שם, עמ' 7: "ועל כל אחת מהן עשיתי שני קוין כמין גרשיים לסימן"), ובהעתקתי שבסמך הדגשתי באמצעות גופן עבה (בולד).
  - 23 סדור [...] מה"ר שבתי סופר, ב, עמ' 6-8. גם ניקוד הפיוט הוא על-פי סידור זה.
- את התוספת לפיוט, מתוך סידורו של ר' שבתי מפרעמישלא, ההדיר לראשונה ר' צבי פיליפאוסקי במאמרו 'שיר אדון עולם הארוך', שומר ציון הנאמן, גליון קכה (כו ניסן תריב), דף רמט ע"ג-ע"ד, וציין שהיא "העתקה מסדר תפלות כל השנה לרבי שבתי סופר". ואת מהדורות שבו והדפיס (בתוספת ניקוד) קופמן, ריט"ל מילהיון, עמ' 79.
- 24 ציינתי גם שינויי כתיב מלא וחסר, אך לא התייחסתי למחיקות המעתיקים.

אדון עולם אשר מלך / בטרם כל יציר נברא
לעת נעשה בחפצו כל / אזי מלך שמו נקרא
ואחרי ככלות הכל / לבדו ימלוך נורא
והוא היה והוא הוה / והוא יהיה בתפארה
והוא אחד ואין שני / להמשיל לו להחבירה

רשימת עדי הנוסח וסימניהם:

פ = כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 1783 (מתכ"י: F13007), דפים א85-א86. סידור כמנהג בני רומא עם תפילות פרטיות; איטליה, המחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה.

פ = כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 2430 (מתכ"י: F13434), דף 291. קובץ; איטליה, המאה הארבע-עשרה. כאן שולב הפיוט 'אדון עולם' המורחב בתוך תפילה אחרת, נרחבת ביותר, ובסיומו נכתב: "נופל על פניו ואומר: לדוד, אליך יי נפשי אשא... יר"מ אלהי, שתצליחני בכל מעשיי ותטע יראתך בלבי לבתי אחטא...".

ר = כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4^o8739 (לשעבר: לונדון, קרן נאמנות ולמדונה Ms. 267; מתכ"י: F2384), דף א13. קובץ בקבלה ועניינים נוספים; איטליה, המאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה.

ש = ר' שמעון ב"ר מאיר מקארלסרוא, עובר אורח, קארלסרוא תקכ"ג (1763), דף קנב ע"א-ע"ב. חיבור זה הוא עיבוד של הספר 'דרך הישר', לר' יעקב נפתלי ב"ר יהודה לייב מלובלין, שנדפס לראשונה בקראקא תו, ובשנית (בהשטמות): ברלין תס. ר' שמעון ב"ר מאיר מקארלסרוא חזר והדפיס את 'דרך הישר' עם הוספות משלו (ראה על כך: ש' יהלום-לוי, 'בדבר מחבר ספר 'עובר אורח', קרית ספר, י [תרצ"ג], עמ' 252), וגם נוסח 'אדון עולם' המורחב הוא מהוספותיו, שכן אינו בספר 'דרך הישר' על שתי מהדורותיו.

ש = ר' אפרים ב"ר יוסף יאברובר (פולין; נהרג בשנת ה'תטז, 1656). ספר בכורות, חלק ב (קול התור), קראקא שסח (1608), דף יח ע"ב. לתולדות המחבר ראה: א' בריק, 'על מקובל ופייטן שנספה אחרי גזרות ת"ח וספרו 'בכורות', שנה בשנה (תשלז), עמ' 381-385. ב'ספר בכורות' נדפסה רק התוספת לפיוט 'אדון עולם' ללא הקטעים המקוריים שלו לפי הנוסח האשכנזי (הם טורים: 6-1, 20-24; יוצא מן הכלל הוא טור 22 '[והוא רופא...]'). שנשמט לא בגלל היותו חלק מקורי מ'אדון עולם' האשכנזי אלא מפני שנחסר מהתוספת לפיוט). אבל מהוראות המחבר ברור שהקטע נועד להשתלב כתוספת בפיוט 'אדון עולם'. קודם התוספת הוא כותב: "יאמר השיר 'אדון עולם אשר מלך', וכשיגיע אצל זלו העוז והמשרה, יאמר ביחוד גמור זה הסדר. וזה מצאתי בשם גאון בכתב יד, ואולם אחרי כן ראיתי נוסח כזה בסידור רומניא אפס קצהו ולא כלו" (דף יח סע"א). ולאחר התוספת הוא כותב: "ואחר כך יסיים 'והוא אלי' עד 'זלא אירא'" (דף יח ע"ב). דברי המחבר שמצא "אפס קצהו" של התוספת "בסידור רומניא", מתייחסים כנראה לטורים 7, 11 ("בלי חיבור בלי איסוף..."; "בלי ערך בלי דמיון..."), ואולי גם לטור 10 ("והוא ראשון והוא אחרון..."). המצויים בשינויים בנוסח 'אדון עולם' הספרדי שנתקבל בסידורים המאוחרים של מנהג רומניא, עי' לעיל, ליד הערה 10 ובה. לסיים אעיר: המחבר מודיע שמצא את התוספת "בשם גאון בכתב יד", ולא כפי שכותב בריק (במאמרו הנזכר, עמ' 384-385), שהתוספת היא חיבורו של ר' אפרים יאברובר בעצמו!

ת = ספר תמים דרכו: תפילות הדרך והים, כת"י סינסינטי, ספריית היברו יוניון קולג' Ms. 253 (מתכ"י: F18204), דפים טו ע"ב - יו ע"א. קובץ תפילות פרטיות; נכתב בויניצייה בשנת ה'תע"ח (1718). קודם הפיוט (דף טו ע"א) כותב המחבר: "מה שהיה משורר הרב המוכיח הדין המצויין המקובל האלהי כמוהר"ר מאיר אשכנזי זצוק"ל, בהיותו בביתי מדי עברו פה ויניציא יע"א לעלות אל ירושלים תוב"ב, מיוסד על עשרת ספירות. וכתבתיו כאן, לזכר עולם יהיה צדיק". איני יודע והותו ומוצאו של אותו מקובל, ר' מאיר אשכנזי, לא מסתבר שהוא ר' מאיר פופרש (הגם שהיגר גם הוא מפולין לירושלים), כי הוא נפטר בשנת ה'תכ"ב (1662), בעוד שהמקור שלפנינו נכתב (ולא רק הועתק) כאמור בשנת ה'תע"ח, כששים שנה לאחר מכן.

- בלי ראשית בלי תכלית / ולו העוז והמשרה
 בלי חבור בלי אסוף / בלי פרוז והתמונה
 ואין דבר אשר קדמו / ואין אחרון להאחרה
 ואחד הוא מיוחד הוא / ברוחו רום בחוג שפרה
 והוא ראשון והוא אחרון / לכל חומר וכל צורה 10
 בלי ערך בלי דמיון / ולו כתר והעטרה
 ואחד הוא בלי שנוי / ולו חכמה מפוארה
 ולו בינה והערצה / והגדלה והגבורה
 ותפארת מסתרת / והוד נצח להאדירה
 בשמים ובארץ / מלוכה לו מנוחה 15
 ומתנשא עלי כסא / יסוד צדיק הדר אורה
 לדור ודור לראש אחרון / להללו עוד בשיר ומרה

ביאור

הביאור רק על הטורים שנוספו. בתחילת הביאור השתמשתי בפירושו של ר' שבתי סופר [=רש"ס] בסידורו, לעיל, הערה 23. | 7 **בלי חבור**: "כי כל מחובר הוא מחודש" (ביאור רש"ס). **בלי פרוז**: "כי כל נפרד ונפרש מוגבל, וכל מוגבל יש לו תכלית" (ביאור רש"ס). **והתמונה**: לשון חילוף. השווה להלן, טור 12: "בלי שנוי" ובביאור שם. | 8 **ואין דבר אשר קדמו** [...] השווה להלן, טור 10 ובביאורו. **ואין אחרון להאחרה**: ואין אחריו אחרון. | 9 **ואחד הוא**: דברים ו ד. והשווה: דברים ד לה, לב יב, ועוד. **ברוחו רום בחוג שפרה**: עליפי איוב כו יג: "ברוחו שמים שפרה". כלומר, ברוחו, בדיבורו, איהל את השמים הרמים. | 10 **והוא ראשון והוא אחרון**: עליפי ישעיה מד ו: "כה אמר יי... אני ראשון ואני אחרון, ומבדעדי אין אלהים". | 11 **בלי ערך**: עליפי תהלים מ ו: "אין ערך אליך". **בלי דמיון**: עליפי ישעיה מ יח: "ואל מי תדמיון אל, ומה דמות תערכו לו". **כתר**: מכאן ואילך שולבו עשר הספירות. | 12 **ואחד הוא**: עי' לעיל, ביאור טור 9. **בלי שנוי**: השווה מלאכי ג ו: "אני יי לא שנית". **ולו חכמה מפוארה**: ישעיה מ כח: "אלהי עולם יי... אין חקר לתבונתו"; איוב ט ד: "חכם לבב ואמין כח". | 13 **בינה והערצה**: במקבילות: "בינה והערצה" (ראה שינויי נוסחאות), ונוסח זה עדיף. והוא עליפי איוב יב יג: "לו עצה ותבונה". | 13-16 **והגדלה והגבורה** [...] **ומתנשא עלי כסא**: עליפי דה"א כט יא: "לך יי הגדלה והגבורה והתפארת והנצח וההוד, כי כל בשמים ובארץ, לך יי הממלכה והמתנשא לכל לראש". | 14 **ותפארת מסתרת**: לא מובן, ועדיף נוסח כל המקבילות: "ותפארת מקותרת" (עי' שינויי נוסחאות), לשון 'כתר'. | 15 **מלוכה לו מנוחה**: 'מנוחה' לשון 'נור' ו'כתר', כלומר: המלכות היא כתר להקבה. | 16 **ומתנשא עלי כסא**: מתורגם על כסא הכבוד. השווה ישעיה ו א: "ואראת את אדני יושב על כסא רם ונשא". **יסוד צדיק**: מקומו של הקב"ה, "צדיקו של עולם" (ירושלמי, חגיגה, ב א, דף עז ע"ג). **הדר אורה**: הדור ומואר. השווה תהלים צו ו: "הוד והדר לפניו"; דניאל ב כב: "ונהורא עמה שרא". | 17 **לדור דור**: בכל דור ודור. והלשון עליפי תהלים קמה ד: "דור לדור ישבח מעשיך...". **לראש אחזור**: אחזור ואשוב לתחילת דבריי ושבחי. **להללו עוד**: עליפי תהלים פד ה: "עוד יהללך סלה". **בשיר זמרה**: הלשון עליפי ברכת 'יוצר אור': "וכלם פותחים את פיהם... בשירה ובזמרה".

והוא נועץ בהאמון / ושעשועיו ברית תורה
 וברא כל ליש מאין / יחידי הוא בלי עזרה
 והוא אלי וחי גאלי / וצור חבלי בעת צרה
 והוא נסי ומנוס לי / מנת כוסי ביום אקרא
 והוא רופא והוא מרפא / והוא צופה והוא עזרה
 בידו אפקיד רוחי / בעת אישן ואעירה
 ועם רוחי גייתי / אדני לי ולא אירא.

20

ביאור

18 והוא נועץ בהאמון: הקב"ה התייעץ בתורה ("בהאמון", על-פי משלי ח ל) אם לברוא את העולם. ראה תנחומא, בראשית, א: "כשברא הקב"ה את עולמו, נתייעץ בתורה וברא את העולם". וראה גם מאמרי: 'נטילת רשות מהתורה לברוא את העולם', סגולה, גליון 28 (כד בתשרי תשפג). ושעשועיו ברית תורה: הקב"ה השתעשע בתורה קודם בריאת העולם. והוא על-פי משלי ח ל, ומדרשו בבראשית רבה, ח ב, עמ' 57. | 19 ליש מאין: כלומר, מאין ליש. יחידי הוא בלי עזרה: ישעיה מד כד: "אנכי יי עשה כל, נטה שמים לבדי, רקע הארץ מאתי". ובבראשית רבה, ג ח, עמ' 24: "מי אתי" כתיב, מי היה שותף עמי בבריית העולם?! | 22 והוא רופא והוא מרפא: השווה שמות טו כו: "אני רפאך". ואיני יודע אם יש חילוק בין 'רופא' ל'מרפא'. והוא צופה: השווה זכריה ד י: "עניי יי המה משוטטים בכל הארץ". והוא עזרה: עי' תהלים קיח ז,יג; שם קכא ב, ועוד הרבה.

שינויי נוסחאות (לרשימת עדי הנוסח וסימניהם, עי' לעיל, הערה 24):

6-1 אדון עולם... והמשרה ש ליתא. | 1 יציר פ,פ,פ. יצור. | 2 לעת פ,פ,פ. ועת. | 1: ובעת. | 3 לבדן | 1: הוא לבדו. / ימלוך | ת: הוא ימלוך. | 4 הוה | פ: יהיה. / יהיה | פ: הוה. | 5 ואין | פ,פ,פ: באין. / שני | פ,פ,פ: שיני. / להחבירה | ש,ת: ולהחבירה. | 6 בלי | ת: וכלי. / תכלית | פ,פ,פ,1: אחרית. | 7-8 | פס סדר הטורים הפוך. | 7 חבור | פ,פ,פ,1,ר,ש,ת: חיבור. / אסוף | פ,פ,פ,1,ר,ש,ת: איסוף. / פרוד | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: פירוד. / והתמורה | פ: להחבירה. פ,פ,פ,1,ר,ש: להגבירה. | 8 ואין | פ,פ,פ,1,ר,ש,ת: נוסף טור חדש ואחר לא (ר: בלא) בראש (ר: ראש) מניין (פ: מיניין) / בטרם מעלה קירה. | 9 ואחד הוא מיוחד הוא | פ,פ,פ,1,ר,ש,ת: ואחר כמינויים (פ,פ,פ,1,ר,ש: כמינויים) לא. / ואחד הוא מיוחד הוא ברוחו רום בחוג שפרה | ש,ש,ת, ליתא. | 10 וכל | פ,פ,פ,1,ר,ש: ולכל. / וכל צורה | ש,ש,ת: והצורה. | 11 והעטרה | פ,פ,פ,1,ר,ש: ועטרה. | 12 ואחד הוא | פ,פ,פ,1,ר,ש,ת: והוא אחד. / בלי | פ: בלא. / שני | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: כחד. | 13 ולו בינה | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: והבינה. / והעצה | פ,פ,פ,1,ר,ש: והעצה. ש,ש,ת: ומעינה. / והגדלה | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: והגדולה. | 14 ותפארת | ר: ותתפארת. / מסתרת | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: מכותרת. / והוד | ש,ש,ת,ת: ועוד. / להאדירה | ש,ש,ת,ת: וגם נורא. | 15 בשמים ובארץ מלוכה לו מנורה | ש,ש,ת, ליתא. / מנורה | פ,פ,פ,1,ר,ש,ת: ומנורה. | 16 הדר | ש,ש,ת,ת: והוד. | 17 אחזור | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: לחזור (ש) נרשם בצידו: ס"א לחקור). | 1: לחקור. / עוד | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: עוד. | 1: בעוד. / בשיר | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: ושיר. | ש,ש,ת: ושיר. | 18 נועץ | ש,ש,ת,ת: יועץ. / בהאמון | פ,פ,פ,1,ר,ש,ש,ת: והוא אומן. / ושעשועיו | ש,ש,ת,ת: ושעשועים. / ברית | ר: 1:

ברות(?). / תורה] ש: התורה. | 19 וברא] ש,ש,1ת: אשר ברא. / כל] ש,ש,1ת: ליתא. / ליש מאין] 17,1פ: מאין. 2פ: ומאין. ש,ש,1ת: מאין יש. / יחיד הוה] 1פ,17: יחיד. 2פ: יחיד יחיד[!]. ש,ש,1ת: והוה יחיד. / בלי] 1פ,2פ: מבלי. | 20-24 והוה אלי... ולא אירא] ש,ש,17,2פ,1פ: גאלי. / חבלי] 2פ: חלקי. / בעת] 17,1ת: ביום. | 21 נסי] 1פ,2פ: ניסי. / ומנוס לי] 1פ,2פ,17,ש: ומנוסי. | 22 והוה רופא והוה מרפא והוה צופה והוה עזרה] 1פ,2פ,17,ש,ש,1ת: ליתא. | 23 בעת] ש: בכל עת. / אישין] ש: שאישין. | 24 גוית] 1פ: גוייתי. 2פ: גוייתי. 17: וגוייתי. / אדני] 1פ,2פ,17,ש: יי. / ולא] 1פ,2פ,17: לא.

העיון בשינויי הנוסחאות מגלה שעדי הנוסח מתפלגים לשלושה ענפים עיקריים: (א) 1פ,2פ,17: (ב) ש,ש,1ת: (ג) סידור ר"ש סופר מפרעמישלא. ענף א מורכב ממקורות איטלקיים, קדומים יחסית (המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה), ענף ב מורכב ממקורות שנדפסו או נכתבו בפולין או בגרמניה²⁵, בתקופה מאוחרת יותר (המאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה), וענף ג מיוצג כאמור רק במקור אחד, בסידורו של ר"ש מפרעמישלא, עיר בדרום-מזרח פולין²⁶.

ההבדל המשמעותי בין הענפים הוא הוספת או השמטת כמה טורים: ענף א (1פ,2פ,17) מוסיף לפני טור 9 את הטור: "וְאַחֵר לֹא בְרָאשׁ מְנִיין / בְּטָרֵם מַעֲלֵה קִירָה"²⁷. לעומתו ענף ב (ש,ש,1ת) מְשַׁמֵּט שני טורים, את טור 9: "וְאַחֵד הוּא מְיוּחַד הוּא / בְּרוּחוֹ רוּם בְּחוּג שְׁפֶרֶה", ואת טור 15: "בְּשִׁמְיָם וּבְאַרְץ / מְלוֹכָה לוֹ מְנַגֵּה", ושני הענפים (א-ב) הסכימו לְהַשְׁמִיט את טור 22: "וְהוּא רֹפֵא וְהוּא מְרַפֵּא / וְהוּא צוֹפֵה וְהוּא עֶזְרָה", המופיע אפוא רק בענף ג.

אמנם, אם אכן פיוט 'אדון עולם' מורחב זה נתחבר בידי ר' יום טוב ליפמן מילהוין, כטענת ר' שבתי סופר מפרעמישלא, הרי שלא כמצופה מחכם זה שפעל במרחב הַאֲשִׁכְנוּי, הרחבתו של ריט"ל מילהוין מיוסדת על אחד הנוסחים הַסְפֵּרֵדִים של הפיוט 'אדון עולם', המוסיף לפיוט ארבעה טורים²⁸, שכולם שולבו – בשינויי סדר או לשון – בנוסח המורחב המיוחס לריט"ל מילהוין, ואלו הם:

- 25 גם 'המקובל האלהי כמוהר' מאיר אשכנזי וצוק"ל, מקורו של ת עי' לעיל, הערה 24, בתיאור כ"י ת), מוצאו כנראה מפולין או מגרמניה, והוא רק עבר דרך ונציה בדרכו לארץ ישראל.
- 26 יש מקום לציין הבדל נוסף בין סידורו של ר"ש מפרעמישלא לשאר עדי הנוסח, הגם שמדובר בהבדל 'טכני' במהותו: בכל עדי הנוסח הועתק פיוט 'אדון עולם' מורחב זה במדור של תפילות ובקשות פרטיות וכיוצא בזה, ורק ר' שבתי מפרעמישלא הכניס את הפיוט במקומו בתחילת שחרית, אחרי פיוט 'אדון עולם' הרגיל!
- 27 נקטתי כנוסח 1פ,2פ, בלא להתייחס לשינויים הקטנים שב־17, שנרשמו בפרוטרוט ברשימת שינויי הנוסחאות. ביאור הטור: ואחר: אל אחר. לא: אינו קיים. בראש מניין: כנראה: מתחילת מניין שנות העולם. בטרם מעלה קירה: קודם שסיכך 'קירה' את השמים ('מעלה'), היינו, קודם בריאת העולם.
- 28 נוסח ספרדי אחר, מאוחר יותר, הוסיף בסוף הפיוט שני טורים חדשים: "בְּמִקְדָּשׁוֹ תִּגְלַל נִפְשִׁי [...] אֲמֵן אֲמֵן שֵׁם הַנּוֹרָא" (טורים 15-16; עי' לעיל, תת־פרק א), אך כנראה תוספת זו לא הייתה מוכרת למחבר ההרחבה המיוחסת לריט"ל מילהוין, ומשום כך לא שילבה בהרחבתו. על איחורם וזרותם של שני טורים אלו, עי' לעיל, ליד הערות 7-9 ובהן.

פיוט החרחבה המיוחס לריט"ל מילהוין [ג]	פיוט 'אדון עולם' הספרדי [ב]
טור 7: בלי חבור בלי אסוף / בלי פרוז והתמונה.	טור 9: בלי חבור בלי פרוז / גדול כח וגבורה.
טור 10: והוא ראשון והוא אחרון / לכל חומר וכל צורה.	טור 6: והוא ראשון והוא אחרון / לכל חומר ולכל צורה.
טור 11: בלי ערך בלי דמיון / ולו כתר והעטרה.	טור 8: בלי ערך בלי דמיון / בלי שני ותמונה.
טור 22: והוא רופא והוא מרפא / והוא צופה והוא עזרה.	טור 12: והוא רופא והוא מרפא / והוא צופה והוא עזרה.

טורים 10, 22 בפיוט ההרחבה המיוחס לריט"ל מילהוין זהים במדויק לנוסח 'אדון עולם' הספרדי, טורים 6, 12.²⁹ גם הצלעית הראשונה של טור 11 ("בלי ערך בלי דמיון") זהה לנוסח 'אדון עולם' הספרדי (טור 8, צלעית ראשונה), בעוד שהצלעית השנייה ("לולו כתר והעטרה") שונה מהנוסח הספרדי המקביל ("בלי שני ותמונה") והיא כנראה חידושו של מחבר ההרחבה, שלא זנח לחלוטין את הנוסח הספרדי אלא שילבו קודם לכן, בצלעית השנייה של טור 7 ("בלי פרוז והתמונה")³⁰, וגם הנותר מטור זה שאוב חלקית מהנוסח הספרדי (טור 9). אין ספק אפוא בהשפעת הנוסח הספרדי של הפיוט 'אדון עולם' על הפיוט המורחב המיוחס לריט"ל מילהוין³¹. והגם שבעובדה זו בלבד אין די כדי להטיל ספק באמינות ייחוס הפיוט המורחב לריט"ל מילהוין, כי הוא הושפע רבות מתורתה של ספרד, הפילוסופית והקבלית³², ואפשר שבדרך זו הוא גם נודע לנוסח הספרדי של הפיוט 'אדון עולם', מצטרפת לה נתון נוסף שבכוחו לערער את נכונות הייחוס, והוא התעלמותו המוחלטת – לשונית ועניינית – של הפיוט המורחב משיר הייחוד האשכנזי 'אשירה ואזמרה לאלהי בעודי', שהיה מוכר היטב לריט"ל מילהוין³³, אשר תכניו מתאימים מאוד לשילוב בפיוט 'אדון עולם' המורחב, כפי שנראה מיד בפיוט 'אדון עולם' מורחב אחר³⁴. טענות אלו מערערות במידה מסוימת את ייחוס הפיוט 'אדון עולם' המורחב לריט"ל מילהוין, הגם שאין בהן להכריע לחלוטין נגד הייחוס.

- 29 אין צורך להתייחס לשינוי הקל בין פיוט ההרחבה המיוחס לריט"ל מילהוין, טור 10: "וכל צורה", לנוסח הספרדי: "לכל צורה", שהוא בכלל שינויי נוסחאות הנובעים מטעויות ההעתקה, מה עוד, שבי"פ, 17, 25, 16 הלשון זהה לנוסח הספרדי. אמנם חשוב להעיר: טור 22 מצוי רק בענף ג של פיוט ההרחבה המיוחס לריט"ל מילהוין, המיוצג כאמור רק על-ידי מקור אחד, וחסר בשאר עדי נוסח.
- 30 ואת "בלי שני" שבנוסח הספרדי (טור 8) העביר בעל ההרחבה לטור 12: "ואתה הוא בלי שני", המופיע מיד אחרי טור 11, ששורשו כאמור בטור 8 של הנוסח הספרדי.
- 31 אין לטעון שההשפעה היתה להיפך, ופיוט ההרחבה של ריט"ל מילהוין השפיע על הנוסח הספרדי של 'אדון עולם', כי תפוצתו הרחבה של 'אדון עולם' הספרדי שראשיתה בזמנו של ריט"ל מילהוין או דור אחריו (עי' לעיל, הערה 11) שוללת אפשרות זו.
- 32 ראה למשל: קופמן, ריט"ל מילהוין, עמ' 28 ואילך.
- 33 ריט"ל מילהוין כתב על שיר הייחוד פירוש קבלי רחב, שנדפס לראשונה בשנת שכ. ראה: שיר הייחוד אשר חיבר ותיקן ר' יודא החסידי מרעגשפורג, טיהנגן שכ. הפירוש נדפס בשנית במהדורת צילום, ירושלים תשמא, בתוספת מבוא מאת דן.
- 34 ראה להלן, תת-פרק ג, פיוט [ד].

ג. פיוט 'אדון עולם' מורחב נוסף

פיוט 'אדון עולם' מורחב אחר מופיע בקובץ תפילות ופיוטים מהמאה הארבע-עשרה, כת"י פריס, הספרייה הלאומית Ms. hebr. 391, דפים 68-69א³⁵, וגם כאן משקלו של החלק שנוסף זהה למשקל הפיוט המקורי (יתד ושתי תנועות, יתד ושתי תנועות)³⁶. וזה נוסח הפיוט המורחב (גם כאן הבהרתי את טורי הפיוט המצויים בנוסחו האשכנזי והחסרתי את ניקודם)³⁷:

[ד] אדון עולם אשר מלך / בטרם כל יציר נברא

לעת נעשה בחפצו כל / אזי מלך שמו נקרא

ואחרי ככלות הכל / לבדו ימלוך נורא

והוא היה והוא הווה / והוא יהיה בתפארה

5 והוא אחד ואין שני / להמשילו להחבירה

בלי ראשית בלי תכלית / ולו העוז והמשרה

בלי ערך בלי דמיון / בלי קצב וספורה

בלי מניין באין אפס / בלי צורך ומחקורה

בלי שינה בלי ערע / בלי עצבון והתמורה

10 בלי מקרה וגם תהו / באין נומה ומגערה

ביאור

נבחרו רק טורים שנוספו כאן. | 7 **בלי ערך**: עלי-פי תהלים מ ו: "אין ערך אליך". **בלי דמיון**: עלי-פי ישעיה מ יח: "ואל מי תדמיון אל, ומה דמות תערכו לו". **בלי קצב**: בלי מידה ושיעור. **וספורה**: לשון מספר, היינו, בלי מניין. | 8 **באין אפס**: 'אפס' היא מילת שלילה (כמו איוב ז ו: "באפס תקנה" = בלא תקווה), וכאן משמעו חסרון, כלומר: בלא חסרון. **בלי צורך**: בלי הצטרפות, הודקקות. כלומר, הקב"ה אינו זקוק וצריך לאומה; "היוצר אינו צריך לכלום, מפני שהוא יוצר כל הנצרכים" (פתרון ספר האמונות, עמ' 85). **צורך**: בפיוט [ה] כת"פ: "עורך", וזו כנראה טעות. **ומחקורה**: כנראה לשון 'גבול', 'תכלית', 'סוף' (כמו ישעיה מ כח: "אין חקר לתבונתו"; ועי' פתרון ספר האמונות, מילון, עמ' 320, ערך 'חקר'). כלומר: אין להקב"ה גבול וסוף. | 9 **בלי שינה**: השווה תהלים קכא ד. **בלי ערע**: בלי מקרה. **ערע**: בפיוט [ה] כת"פ א: "אירע". **בלי עצבון**: השווה בבלי, חגיגה ה ע"ב: "אין עציבות לפני הקב"ה". **והתמורה**: שינוי. כלומר, בלי שינוי. | 10 **תהו**: ריק, וכאן לשון חסרון. **באין נומה**: אין תנומה, שינה; עי' תהלים קכא ד. **נומה**: כן בפיוט [ה] כת"פ א, אבל בכת"פ פ: "נימה", והוא כנראה נוסח פחות מקורי. **ומגערה**: מגרעת, חסרון.

35 מספרו במתכ"י: F30135. תיאורן כתב-היד עלי-פי הרשום בקטלוג מתכ"י הממוחשב.

36 עי' לעיל, ליד הערה 3 ובה. במקום אחד מקטע ההרחבה (טור 14: ב'ד'רפ') יש סטיה מהמשקל, ושמא יש כאן טעות סופר, אך איני יודע כיצד לתקן; השווה להלן, הערה 50.

37 הניקוד אינו בכתב-היד, ור' משה שפרבר ניקדו עבורי ותודתי נתונה לו. הפיוט המורחב הנוכחי שולב בפיוט מורחב אחר, פיוט [ה], הנידון בתת-פרק הבא, ובביאורי לפיוט הנוכחי דנתי בכמה שינויי נוסחאות שבאו בו.

בלי פירוד ומחלוקת / מקום עולם והוא אורה
 בלי חיבור בלי איסוף / בלי שינוי והעדרה
 בלי סובב בלי גושם / בלי גודש ומחסורה
 בלי בהל בלי פחד / ומשפט דרכו ישרה
 והוא אלי וחי גואלי / וצור חבלי ביום צרה
 והוא נסי ומנוסי / מנת כוסי ביום אקרא
 בידו אפקיד רוחי / בעת אישן ואעירה
 ועם רוחי גיתי / יי לי ולא אירא.

15

ביאור

11 **ומחלוקת:** חלוקה, פיצול. **מקום עולם:** בראשית רבה, סח ט, עמ' 778: "הקב"ה מקום עולמו, ואין עולמו מקומו". **והוא אורה:** השווה תהלים כו א: "אֵי אֹרֵי וְיִשְׁעֵי"; שם קד ב; איוב לו כא, ועוד. ראה גם תנ"כ, בהעלותך, ה: "אתה אורו של עולם, והאורה דרה אצלך...". | 12 **והעדרה:** העדר, חסרון. | 13 **בלי סובב:** אין דבר הסובבו ומקיפו, כלומר, הוא אינו מוגבל. **בלי גושם:** אינו גוף וגשם. בפיוט [ה] כת"י פ: "ב כל גושם" (בכת"י א נשמט הטור), וזו כמובן טעות. **בלי גודש ומחסורה:** אין בו יתרון או חסרון. | 14 **בהל:** בהלה, פחד. **ומשפט דרכו ישרה:** השווה: דברים לב ד; תהלים קיט קלו.

לתוספת זו זיקה לנוסח 'אדון עולם' הספרדי המצומצם יותר (פיוט [ב]), המוסיף רק שני טורים³⁸, וזיקה משמעותית יותר לפיוט 'אדון עולם' המורחב המיוחס לריט"ל מילהוין (פיוט [ג]), עד שאפשר ובעל תוספת זו לא הכיר את התוספת הספרדית באופן ישיר אלא רק באמצעות קליטתה בפיוט המורחב המיוחס לריט"ל מילהוין. זיקת הפיוט הנוכחי לשני הפיוטים הנזכרים ניכרת מרשימת ההקבלות הבאה:

הפיוט המורחב הנוכחי [ד]	פיוט 'אדון עולם' הספרדי [ב]	הפיוט של ריט"ל מילהוין [ג]
טור 7, א: בלי ערך בלי דמיון.	טור 8, א: בלי ערך בלי דמיון.	טור 11, א: בלי ערך בלי דמיון.
טור 11, א: בלי פירוד ומחלוקת.	טור 9, א: בלי חיבור בלי פירוד.	טור 7, ב: בלי פירוד ותמנונה.
טור 12, א: בלי חיבור בלי איסוף.	טור 9, א: בלי חיבור בלי פירוד.	טור 7, א: בלי חיבור בלי אסוף.
טור 12, ב: בלי שינוי והעדרה.	טור 8, ב: בלי שנוי ותמנונה.	טור 12, ב: ואָדוֹן הוּא בְּלִי שְׁנוּי.

אולם הזיקה המשמעותית ביותר של הפיוט הזה הוא לשיר הייחוד האשכנזי הנודע, המתחיל 'אשירה ואזמרה לאלהי בעודי', למקורותיו הרעיוניים-פילוסופיים, ובמיוחד לאוצר לשונו.

38 כוונתי לנוסח הספרדי המוסיף רק את הטורים: "בלי ערך בלי דמיון / בלי שנוי ותמנונה // בלי חיבור בלי פירוד / גדול כח וגבורה". עי' לעיל, ליד הערות 10-11 ובהן.

מחברו של שיר הייחוד 'אשירה ואזמרה לאלהי בעודי' אינו ידוע³⁹, אך ברור שהוא מחסידי אשכנז הקדומים, מבני הדור שקדם ל' יהודה החסיד וכנראה עוד קודם לכן⁴⁰, וגם ברור שהוא מיוסד בעיקר על תורתו הרעיונית-פילוסופית של רב סעדיה גאון בספרו 'כתאב אלמכ'תאר פי אלאמאנאת ואלאעתקאדאת' ('הנבחר באמונות ובדעות'), בנוסחו של התרגום העברי המליצי והקדום 'פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות'⁴¹.
להלן השוואה עניינית ולשונית בין ההרחבה הפיוטית הנוכחית לשיר הייחוד, ולאחריה אצטט מקבילות מ'פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות':

הפיוט המורחב הנוכחי [נד]	שיר הייחוד ⁴²
טור 7, ב: בלי ערך בלי דמיון / בלי קצב וספירה.	עמ' 137: וְלֹא חָלוּ בְךָ ... וְדִמְיוֹן נִזְכָּר וְכָל דָּבָר קָצֵב.
טור 9א: בלי שינה בלי ערע.	עמ' 137: תְּנוּמָה וְשֵׁנָה אֵין לְעִינֶיךָ. עמ' 139: אֵין בְּךָ ... זְמַן וְעֶרְעֵר. עמ' 146: לֹא מְשִׁיגִים לוֹ ... מְקָרָה וְעֶרְעֵר.
טור 10, א: בלי מקרה וגם תהו.	עמ' 139: מְקָרָה וְשֵׁנִי אֵין בְּךָ נִמְצָא. עמ' 146: לֹא מְשִׁיגִים לוֹ ... מְקָרָה וְעֶרְעֵר.
טור 10, ב: באין נומה ומגערע.	עמ' 137: תְּנוּמָה וְשֵׁנָה אֵין לְעִינֶיךָ.
טור 12, ב: בלי שינוי והעדרה.	עמ' 139: מְקָרָה וְשֵׁנִי אֵין בְּךָ נִמְצָא.
טור 13א: בלי סוכב בלי גושם.	עמ' 137: אֵין לְךָ סֻכָּב וְאֵין לְךָ פֶּאֶה. שם: כִּי לֹא סֻכָּב אוֹתָךְ גּוֹשֶׁם.
טור 13, ב: בלי גודש ומחסורה.	עמ' 147: לְמִקּוֹשׁ וְגֹדֶשׁ לֹא נִשְׁעֶרְהוּ.

³⁹ שיר הייחוד נדפס בסדר עבודת ישראל, עמ' 133 ואילך. שיר זה נחלק לששה חלקים (וכל חלק נועד להיאמר באחד מימות השבוע), ויש הרואים בכל אחד מן החלקים פיוט נפרד. אך לדעתי קרוב לודאי, שבמצב השיר כפי שהוא לפנינו ומאחר שחלוקת השיר לששה היא מאוחרת, יש להתייחס לכל חלקיו כשיר אחד ארוך, הגם שכפי הנראה הוא נתחבר בידי כמה חכמים.

⁴⁰ ראה: ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, א, מהדורת, ירושלים תשסה, מבוא, עמ' 32-38.

⁴¹ ראה: א' ברלינר, 'שיר הייחוד: מחקר ספרותי-היסטורי', בספר: כתבים נבחרים, א, ירושלים תשכט, עמ' 150 ואילך; י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכח, עמ' 171-177; ה'נל', תולדות תורת הסוד העברית, ה, ירושלים תשעא, עמ' 178-184. השוואות ענייניות ולשוניות מובהקות בין שיר הייחוד ל'פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות' הראתי בהערותיי לאחד מחיבורי העיוניים של ר' יהודה החסיד. ראה: אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות לרבינו יהודה החסיד, אות א, מהדורת, ירושלים תשסו, עמ' ב-ג הערות 10, 13; אות יד, עמ' מג-מד הערה 245; אות ל, עמ' פח הערה 492; אות מא, עמ' קל-קלא הערה 713; אות מב, עמ' קלב-קלג הערה 718; אות נא, עמ' קמח הערה 805; אות נב, עמ' קנ-קנא הערה 818.
למהדורת התרגום העברי הקדום לספרו של רב סעדיה גאון, ראה: פתרון ספר האמונות. על מלאכת המתרגם וזמנו, ראה שם, מבוא, עמ' 7 ואילך.

⁴² השתמשתי במהדורה הנדפסת בסדר עבודת ישראל, עמ' 133 ואילך.

הרעיון עצמו, שאין לבורא כל מקרי הברואים, מופיע כמובן בחיבורים פילוסופיים רבים, גם אם לא בכזה פירוט ודקדוק, אך רשימת ההשוואות שבין ההרחבה הפיוטית לשיר הייחוד מתמקדת **בשפתן** הייחודית של שני המקורות, והקרבה הלשונית מלמדת על הזיקה המשמעותית שביניהם ועל שימוש המרובה של הפיוט המורחב בשיר הייחוד!⁴³ אוצר מילים ייחודי זה ועוד מילים חריגות רבות אחרות, הם ממאפייניו המובהקים של 'פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות', והוא כנראה מקורו – הישיר או העקיף – של חלק מהמילים הייחודיות המופיעות בהרחבה הפיוטית שלנו **שאינן** בשיר הייחוד. כדי שלא להרחיב את הדיון, אסתפק בהבאת כמה קטעים מתוכו, שילמדו על שפתו הייחודית התואמת להרחבה הפיוטית ולשיר הייחוד, ובהם גם מופיעות מילים ייחודיות המצויות בהרחבה הפיוטית ואינן בשיר הייחוד, ובכך ניכרת זיקת ההרחבה הפיוטית ל'פתרון ספר האמונות' **שלא בתיווכו** של שיר הייחוד:

(א) אי איפשר להרהר אחר יוצרנו... **ולא לדמותו** ולא להשוותו **ולא להעריכו**... לא נשערהו בשיעורם, ולא נחשבהו **בקצבונם**, ולא נדמהו **בדמיונם**, ולא נספרהו **בסיפורם**... מפני שהוא היוצר והוא הבורא לכולם... שכל ממש ונצב וטפל... **וגושם** וגולם וגוף ועיקר ושורש ויש ומצוי ודק וקל וכבד ועבה ופשוט וכפול ומורכב ומחובר ותואר **ועירע** ומקרה וארש וגרש, כולם נתחברו... ונתחדשו בחפץ זה היוצר וברצונו ומאמרו, לפיכך אין ראוי ואי אפשר שידמה לאחד מהם.⁴⁴

(ב) כשם שאנו מודים בו, שאינו **גושם** וגם אינו כשאר הגלמים, כבר נמנע ובטל שיהיה **עירע** או מקרה משנהו ומערעהו. הילכך כבר נתברר לנו, כי היוצר יתעלה זכרו אינו כשאר היצורים, וגם אין לו **ערך** ו**דמות**, ואין בו לא דופי ולא גנאי, ולא **שינוי** ולא מקרה.⁴⁵

(ג) אי איפשר ליוצר הכל, יתברך שמו, שיקרהו **מקרה** או יערעהו **עירע** או יחול בו **שינוי** או ישרה עליו חילוף, מפני שהוא בורא כל **מקרה** וכל **עירע**, ומשנה השינויים ומחליף את החילופים, יתברך שמו.⁴⁶

בקטעים אלו, שיש ב'פתרון ספר האמונות' עוד כיוצא בהם, חוזרות הרבה מהמילים הייחודיות שבהרחבה הפיוטית שלנו ובשיר הייחוד, וגם מופיעות בהם כמה מהמילים החריגות שבהרחבה הפיוטית **שאינן** בשיר הייחוד⁴⁷, דבר המלמד על היכרותו של מחבר ההרחבה הפיוטית עם 'פתרון ספר האמונות', אם כי לא ברור אם הכירו באופן ישיר או רק דרך כלי שני או שלישי.

⁴³ כמובן שלא ניתן לטעון להיפך, ששיר הייחוד עשה שימוש בפיוטו המורחב, שאין ספק ששיר הייחוד קדום לו במאתיים שנה, לכל הפחות.

⁴⁴ פתרון ספר האמונות, עמ' 79.

⁴⁵ פתרון ספר האמונות, עמ' 71.

⁴⁶ פתרון ספר האמונות, עמ' 84.

ד. תוספת על תוספת

אכן, לאחר שהותרה הרצועה להרחיב את הפיוט 'אדון עולם' בתוספות שונות, לא במהרה נסגר הפתח, וכך הפיוט המורחב האחרון (פיוט [ד]) עבר הרחבה נוספת, משמעותית ורחבה ביותר, בידי חכם לא נודע, שכנראה פעל באשכנז לא יאחר מהמאה הארבע-עשרה⁴⁷. פיוט מורחב זה נשתמר בשני כתבי יד⁴⁹, וגם הוא משקלו זהה למשקל פיוט 'אדון עולם' המקורי (פיוט [א]) ולהרחבתו הקודמת (פיוט [ד])⁵⁰, וזה לשונו (הטורים הקיימים בפיוט [ד] נדפסו בגופן בהיר וללא ניקוד):

אלו המילים **הייחודיות** (מצד הכתיב או המשמע) המופיעות בהרחבה הפיוטית שאינן בשיר הייחוד (בסוגריים צוינו הטור והצלעית): 'ערך' (זא), 'ספורה' (זב), 'אפס' (א8), 'מחקורה' (זב), 'תהו' (א10), 'מגנעה' (ב10), 'גודש' (ב13), 'מחסורה' (ב13), 'בהל' (א14). שתיים מהן ('ערך' ו'ספורה') מופיעות בקטעים שצוטטו בפנים לעיל בסמוך, ושתיים נוספות מצויות במקומות אחרים ב'פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות' שלא הובאו כאן: **'אפס'** כמילת שלילה (ההרחבה הפיוטית, טור א8), וכך בפתרון ספר האמונות, עמ' 68: "אבל בהאפס החכמה תהיה האיוולת"; שם, עמ' 70 (בסופו): "כבר הוא אין ואפס נעדר ובטל". **'מחקורה'**, במשמע של 'גבול' ו'סוף' (ההרחבה הפיוטית, טור ב8), וכך בפתרון ספר האמונות (ראה שם, מילון, עמ' 320, ערך 'חקר').

כן נראה מוזמנם ומקום העתקתם של כתבי היד, ובמיוחד כת"י פריס; עי' הערה הבאה.

כת"י פריס, ספריית כל ישראל חברים Ms. H 482 A (מתכ"י: F12872), עמ' 100, בכתובה אשכנזית מאמצע המאה הארבע-עשרה (בעמ' 76-78 מופיעה רשימת התקופות לשנים ה'ק"ח-ק"ל, 1358-1370); כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 761 (בקטלוג גויבאואר 1195; מתכ"י: F16655), דפים א14-א15, בכתובה אשכנזית מהמאה השש-עשרה או השבע-עשרה (תודתי לידידי הרב יואל בינדר שטרך להשיג עבורי צילום איכותי מכת"י אוקספורד). כת"י פריס הוא סידור תפילה לכל השנה כמנהג אשכנז, והפיוט 'אדון עולם' המורחב הועתק באסופת תפילות ובקשות **פרטיות** שבסופו, וגם כת"י אוקספורד הוא אוסף של תפילות פרטיות, ברור אפוא, שפיוט 'אדון עולם' מורחב לא נתקבל כחלק מתפילת הציבור אלא רק כתפילה פרטית. בכת"י אוקספורד נתייחס הפיוט לרב ששת גאון (בדף א14 נכתב: "תפילה נאה לרב ששת גאון זצ"ל", אבל בדף א15: "'אדון עולם' נאה לרב ששת גאון זצ"ל", ושוב בדף א14, בסיום הפיוט המורחב: "סליק 'אדון עולם' של רב ששת, יפה וברה, בעזרת עוטה אורה, והוא אל עליון גדול וגורא"), אך כמובן שהכותב נתלה באילן גבוה שלא בצדק.

נוסח היסוד של מהדורותי לפיוט המורחב הוא כת"י פריס, המדויק יותר, בהתאמה לכת"י אוקספורד, ששימר כמה נוסחאות נכונות, ואת כל שינויי הנוסחאות רשמתי במדור מיוחד. בכת"י פריס הפיוט אינו מנוקד, ובכת"י אוקספורד הניקוד אינו לפי הכללים המקובלים, ולכן הוא נקד מחדש לבקשתי בידי ידידי ר' משה שפרבר. תודתי נתונה לו ולידידי הרב אריאל אביני על עזרתו בבירור משקל השיר וביאור כמה טורים קשים.

לצורך המשקל נחשבו לפעמים השוואים הנעים והחטפים כשוואים נחים, כמקובל אצל משוררים רבים אחרים. אכן גם כאן, בדומה להרחבה הפיוטית הקודמת (פיוט [ד]), יש כמה סטיות במשקל (עי' לעיל, הערה 36): טור א20: 'הַקְדָּשִׁים'; טור א25: 'נְרָאָה'; טור ב27: 'גַּם'; טור א30: 'לְנִקּוֹת'; טור ב34: 'זְבַח'; טור ב38: טור א39: 'מְרָשִׁים'; טור ב41: 'צִפְיָה'; טור א45: 'לְנִפְשִׁי'; טור ב45: 'הִיָּה צָנָה'; טור 49 (אך עיין שם בביאור). מאידך ראוי לזכור שגם בפיוט 'אדון עולם' המקורי (פיוט [א]) יש כמה סטיות מכללי המשקל, כמנהגם של גדולי המשוררים העבריים בספרד, ביניהם ר' שלמה אבן גבירול, וסטיות כאלו מעידות על ביטחונה העצמי של המשורר (ראה בכל המצויין אצל: הרוי, האם ר' שלמה אבן גבירול [לעיל, הערה 2], עמ' 58 הערה 4), כך שאין כה להתפלל על הסטיות המשקליות שבתוספת ל'אדון עולם', כי 'דיו לבא מן הדין להיות כנידון' (בבלי, בבא מציעא מא ע"ב ועוד).

- [ה] אדון עולם אשר מלך / בטרם כל יציר נברא
לעת נעשה בחפצו כל / אזי מלך שמו נקרא
ואחרי ככלות הכל / לבדו ימלוך נורא
והוא היה והוא הוה / והוא יהיה בתפארה
והוא אחד ואין שני / להמשיל לו ולהחבירה 5
בלי ראשית בלי תכלית / ולו העוז והמשרה
בלי ערך בלי דמיון / בלי קצב וסיפורה
בלי מניין באין אפס / בלי צורך ומחקורה
בלי שינה בלי ערע / בלי עצבון והתמורה
בלי מקרה וגם תהו / באין נומה ומגירה 10
בלי פרוד ומחלוקת / מקום עולם והוא אורה
בלי חבור בלי אסוף / בלי שינוי והעדרה
בלי טובב בכל גושם / בלי גודש ומחסורה
בלי בהל בלי פחד / ומשפט דרכו ישרה
אָמֶת פִּעְלוֹ לְצוֹר תָּמִים / וְאֵין עוֹל בַּחֶם קִרָּה 15
וְהוּא חֲנוּן וְרַב חֶסֶד / וְעֵט צֶדֶק מַעִיל תַּחֲרָא
וּמֵאֲרִיךְ אֶף לְצִדִּיקִים / וְקֵשׁ עוֹרְךָ כְּסוּרָה
וְהוּא חַיּוֹת לְכָל הוּא חַי / וְכַר נֶפֶשׁ וְשׁוּמְרָה

ביאור

נבארו רק טורים שנוספו כאן. | 15 **אמת פעלו לצור תמים**: עליפי דברים לב ד: "הצור תמים פעלו".
לצור תמים: אולי צ"ל: "צור תמים". **ואין עול**: עליפי דברים שם: "אל אמונה ואין עול". **בחם קרה**: איני
יודע לפרש, ואולי צ"ל: "בחם קרה", ופירושו: הקב"ה אינו מושפע ממקרי העולם, כמו מן החום או מן
הקור. אפשרות אחרת: יש לתקן: "ואין עול בָּהֶם קרה". כלומר, בכל פעליו (שנוכרו בצלעית
קודמת) אין מקרה עול. אבל התיקון 'בהם' משבש את משקל הצלעית. | 16 **והוא חנון ורב חסד**: עליפי
שמות לד ו. **ועט צדק**: מתעטף צדק. 'עט' משמעו התעטפות, כמו ישעיה סא י: "מעיל צדקה ועטני".
מעיל תחורא: מעיל שריון (עי' שמות כח לב, בתרגום ובמפרשים). כלומר, הקב"ה מתעטף צדק כמו
מעיל שריון. והוא עליפי ישעיה נט יז: "וילבש צדקה כשריון". | 17 **ומאריך אף לצדיקים**: שמות לד ו:
"י... ארך אפים". כלומר, הקב"ה מאריך אפו ואינו ממהר להעניש את הצדיקים על מעט חטאיהם (כי
גם לצדיקים יש מעט עוונות אלא שרובם זכויות, עי' בבלי, ראש השנה טז סע"ב ובפירוש רש"י). **וקש**
עורף: וגם לרשע, שהוא קשה עורף (הביטוי עליפי שמות לב ט ועוד), שאינו שב בתשובה. **כסוררה**:
כמו פרה סוררה; עליפי הושע ד טז. כלומר, הקב"ה מאריך אפו גם לצדיקים וגם לרשעים. ראה בבלי,
עירובין כא ע"א: "מאי דכתיב 'ארך אפים'? 'ארך אף' מבעי ליה! אלא: ארך אפים לצדיקים, ארך
אפים לרשעים". וכעין זה בבבלי, סנהדרין קיא סע"א. | 18 **והוא חיות לכל הוא חי**: השווה נחמיה ט
ו: "ואתה מחיה את כלם". **וכר נפש ושומרה**: אינו מובן, וכנראה יש לתקן: "וְכָר נֶפֶשׁ...". השווה ברכת

גְּדוּלְתוֹ בְּרֹב עֲנוּה / לְנִדְכָאֵי לֵב וְגַם עֲזָרָה
בְּבֵית קוֹדֶשׁ הַקְדָּשִׁים / בְּתוֹךְ הֵיכַל וְהַעֲזָרָה
וְהוּא הוֹרֵס וְהוּא בּוֹנֶה / סְבִיב מִצֵּה וְתַבְעֵרָה
וְהוּא חֲכָם וְחַי לְעַד / וְאֵין גִּילּוֹ לִיד גְּבֵרָה
בְּכָל יָכוֹל אֲשֶׁר הוֹרִיד / שְׁכִינָתוֹ עָלֵי הָרָה

ביאור

'אלהי נשמה': 'אלהי, נשמה שנתת בי טהורה היא... אתה יצרנה, אתה נפחתה בי, ואתה מְשַׁמֵּה בְּקֶרְבִי'. ועי' בראשית רבה, א ג, עמ' 5. בכת"א: "יְנַר נֶפֶשׁ יִקְרָה", והוא המשך הצלעית הקודמת. כלומר, הקב"ה מחייה כל חי והוא "נר" (=נשמה; על-פי משל כ כז) לכל הנפשות והנשמות, שהוא "נשמה לנשמה" (כתר מלכות' לרבי שלמה אבן-גבירול, מהדורת י' לוי, תל-אביב תשסו, עמ' 258). | 19 **גְּדוּלְתוֹ בְּרֹב עֲנוּה**: אולי יש לקרוא: "גְּדוּלְתוֹ בְּרֹב עֲנוּה", כלומר, גדולת הקב"ה היא כגודל ענוותנותו. כך או כך מקור העניין בבבלי, מגילה לא ע"א, על-פי גירסת כת"י מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. hebr. 95 (בכתיבה אשכנזית משנת ה'ק, 1342; נרשם במאגר 'הכי גרסינן'): "כל מקום שאתה מוצא גדולתו של הקב"ה, אתה מוצא ענוותנותו" (בשאר עדי הנוסח ובדפוסים: "כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקב"ה..."). **לנדכאי**: אולי צ"ל: "לנדכא", לתקן את המשקל. **לנדכאי לב וגם עזרה**: ענוותנותו של הקב"ה מתבטאת בהיותו שוכן עם נדכאי רוח ועזרתו להם, והוא על-פי ישעיה נז טו: "כה אֶמְרָם וְנִשְׁאָר, שָׁכֵן עִד וְקֹדֶשׁ שְׁמוֹ, מְרוֹם וְקֹדֶשׁ אֶשְׁכֹּן, וְאֵת דָּכָא וְשִׁפְלָא רֹחַ, לְהַחֲיוֹת רֹחַ שְׁפָלִים וְלְהַחֲיוֹת לֵב בְּדָכָאִים". (ופסוק זה הובא בבבלי, מגילה שם, כאחת הראיות ש"כל מקום שאתה מוצא גדולתו של הקב"ה, אתה מוצא ענוותנותו". | 20 **בבית קודש הקדשים, בתוך היכל והעזרה**: כנראה חוזר לתחילת טור קודם, על גדולתו של הקב"ה. כלומר, גדולתו של הקב"ה ניכרת גם בבית קודש הקדשים, ההיכל והעזרה, ששם שכנינו שורה. ונקט הפייטן שלושת חלקי בית המקדש החשובים ביותר, לפי סדר מעלתם: קדש הקדשים, היכל ועזרה. | 21 **והוא הורס והוא בונה**: השווה מלאכי א ד: "הֲמָה יִבְנוּ וְאֲנִי אֶהָרֹס"; יחזקאל לו לו: "אֲנִי יְיָ בְּנִיתִי הִתְהַרְסוּת". השווה גם דברים לב לט: "אֲנִי אֶמִית וְאֶחִיָּה, מְחַצְתִּי וְאֲנִי אֶרְפָּא". **סביב מצה ותבערה**: סביב הקב"ה "מצה ותבערה" ושאר מיני פורענות (הפייטן נקט "סביב" ולא "סביבו", המתאים יותר לשונית, בגלל המשקל). והוא על-פי בבלי, חגיגה יב ע"ב, שברקיע 'מכוון' יש מיני פורענות, כמו: "עליית טללים רעים, ועליית אגלים, וחדרה של סופה וסערה, ומערה של קיטור". | 22 **והוא חכם**: ישעיה מ כח: "אֵלֶּהי עוֹלָם יְיָ... אֵין חֶקֶר לְתִבְנוֹתוֹ"; איוב ט ד: "חֲכָם לֵבָב וְאֶמִּיץ כַּח". **וחי לעד**: ראה במדבר יד כא: "חַי אֲנִי"; דברים ה כג: "קוֹל אֱלֹהִים חַיִּים"; ירמיה י י: "וַיְיָ אֱלֹהִים אֱמֶת, הוּא אֱלֹהִים חַיִּים וְמִלְכָּה עוֹלָם". **והוא חכם וחי לעד**: גם רב האי גאון בפיוטו 'שמע קולי' נוקט שני נתונים אלו יחד: "הִתְחַכֵּם וְהִתְחַיֵּם לְעוֹלָם" (שיריו ופיוטיו של רב האי גאון, מהדורת י' ורפל, ירושלים תרצח, עמ' נו; הפנית הרב א' אביני, וכן בשיר הייחוד 'אשירה ואזמרה לאלהי בעודי', ראה להלן בסמוך. ועי' פתרון ספר האמונות, עמ' 74, את ההסבר לכך. **ואין גילו ליד גברה**: כנראה: אין גילו של הקב"ה ניתן לחישוב. אך איני ליצוק משמעות זו בתיבות "ליד גברה". וכל הטור הושפע משיר הייחוד 'אשירה ואזמרה לאלהי בעודי': "חֲכָם אֶתָּה מֵאֲלִיך, חַי מֵעַצְמֶךָ וְאֵין כְּגִילָך" (סדר עבודת ישראל, עמ' 139). | 23 **בכל יכול**: הקב"ה, אשר יכול לבצע את רצונו בכל. ראה איוב מב ב: "כִּי כָל תּוֹכֵל, וְלֹא יִבְצֹר מִמֶּךָ מְזֻמָּה". **אשר הוריד שכנינו עלי הרה**: הוריד את שכנינו על הר סיני, כשנתן את התורה לישראל, כמתואר בטור

- 25 בעת נתן לציר נאמן / ונודמן לצפורה
ונתקדש בתוך ענן / וצוה חק והתורה
ובסנה נראה אהיה / אשר אהיה במדבר
לאברהם ליצחק / וליעקב גם לאזכרה
באל שדי שמו נודע / כמו פורש ב'וארא'
וכבוד אב ואם ודין / ושבחות חק פרה
30 אדמה, לנקות צחנה / הלא צנה במי מרה

ביאור

הבא. | 24 בעת נתן: כשנתן את התורה. **לציר נאמן**: למשה רבינו. לשון הכינוי על-פי משלי כה יג, ולא מצאתי בדברי חז"ל מקור לכינוי אלא רק אצל הפייטנים, כמו ר' אלעזר בירבי קליר: "ציר נאמן מתננים עלה" (קדושתא 'אלפים קדומה' לשבועות, נדפס: ר' אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס, עמ' 226); ר' שמעון ב"ר יצחק ממגנצא, קדושתא 'ארח חיים מוסר תוכחת' לשבועות: "ציר נאמן קראת לעלות" (מחזור שבועות: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס, עמ' 233), וכן פייטנים נוספים. **ונודמן לצפורה**: כינוי נוסף למשה רבינו, על-שום שנודמן על הבאר לצפורה אשתו, עי' שמות ב טו-כא. וכנראה הזכיר פייטננו כינוי זה משום החריוה, ואולי אגב פרישת משה מצפורה קודם מתן תורה; עי' ביאור לטור הבא. | 25 **ונתקדש בתוך ענן**: משה התקדש בתוך ענן במתן תורה. ראה בבלי, יומא ד סע"א: "משה עלה בענן ונתכסה בענן ונתקדש בענן, כדי לקבל תורה לישראל בקדושה..." **"וצוה חוק והתורה**: ציוה את החוקים (המצוות) ואת התורה. | 26-31 בטורים אלו חוזר הפייטן אחורה, למאורעות שקדמו למתן תורה. | 26 **ובסנה נראה אהיה אשר אהיה במדבר**: הקב"ה, ששמו "אהיה אשר אהיה", נתגלה למשה בסנה שבמדבר, על מנת לשלוח אותו להוציא את ישראל ממצרים. עי' שמות ג א ואילך. | 27-28 **לאברהם ליצחק [...] שמו נודע**: דברי הקב"ה למשה רבינו אחרי ששב משליחותו הראשונה למצרים: "וְאֶל אַבְרָהָם וְאֶל יִצְחָק וְאֶל יַעֲקֹב יָצָא לְעֵקֶב שְׂדֵי, וְשָׁמַיִי לֹא נִודַעְתִּי לָהֶם, וְגַם הִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי אִתָּם... וְאֶת בְּרִיתִי" (שמות ו ג-ה). **גם**: מיותר ומפריע למשקל. **כמו פורש ב'וארא'**: כמו שמפורש בפרשת 'וארא', בתחילתה (שמות שם). | 29-31 **וכבוד אב ואם [...] שבע בני נח**: במקום שהומתקו מים מרים ("מי מרה") נצטוו ישראל על מקצת מצוות: כיבוד אב ואם, דינים, שבת ופרה אדומה, בנוסף לשבע מצוות בני נח. והוא על-פי בבלי, סנהדרין נו ע"ב: "תניא: עשר מצוות נצטוו ישראל במרה: שבע שקיבלו עליהן בני נח, והוסיפו עליהן: דינין, ושבת, וכיבוד אב ואם"; בצירוף פירוש רש"י, שמות טו כה: "במרה נתן להם מקצת פרשיות של תורה שיתעסקו בהם, שבת ופרה אדומה ודינין". למקורו של רש"י, שגם על פרה אדומה נצטוו ישראל במרה, ראה: ח' מיליקובסקי, 'פרה אדומה לפני סיני: מסורת קדומה או טעות סופרים', עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל: מוקדש לפרופ' ע"צ מלמד, בעריכת י"ד גילת ואחרים, רמת-גן תשמב, עמ' 268-276; הרב י"א אפרתי, ווים לעמודים, א, פתח-תקוה חש"ד [תשנט?], עמ' ריא ואילך. **דין**: דינים. **חוק פרה אדמה**: מצות פרה שהיא חוק; עי' במדבר יט ב; פסיקתא רבתי, פיסקא יד, מהדורת מ' איש-שלים, וינה תרמ, דף סד ע"א. **אדמה**: נקד בכתב-היד: "אדמה". **לנקות צחנה**: מצות פרה אדומה באה לנקות את הסרחון והלכלוך של ישראל. ראה פירוש רש"י, במדבר יט כב: "משל לבן שפחה שטינף פלטיין של מלך. אמרו: תבוא אמו ותקנה הצואה,

בנות שבע בני נח / וגיד מילה ולא הפכה
והוא עליון ברום מעון / ישיבת כס והדירה
בכל קצוי וגם עמקי / שכנית אל, ושם שורה
והוא מוחץ והוא רופא / זבחי לב לנשברה
והוא ממית והוא מחיה / ועז נאזר ובגבורה 35
והוא אוהב וגם נוקם / והוא מקנא לדם ברה
איומתו ונחלתו / אשר לו עטרה עטרה
משרתיו לו ישלשו קדושתו / יש פה טהרה

ביאור

כך תבא פרה [אדומה] ותכפר על העגל". 31 **בנות שבע בני נח**: כנראה צ"ל: "מִצְוֹת שֶׁבַע בְּנֵי נֹחַ".
וגיד מילה: מצות גיד הנשה וברית מילה, שנצטוו בהן האבות. אברהם נצטווה על ברית מילה (עי'
בראשית יז ט ואילך) ויעקב על גיד הנשה (עי' בראשית לב לג; וכנראה, בגלל המשקל הקדים פייטנו
את גיד הנשה לברית מילה), וגם ישראל נצטוו עליהם. אך איני יודע אם כוונת פייטנו לומר, שגם על
מצוות אלו נצטוו ישראל במרה (כמדרש שהובא בילקוט שמעוני, ג, רמז רנז, מהדורת ד' הימן ו' שילוני,
ירושלים תשלז, עמ' 349, והשווה גירסת שני כתי"י של 'סדר עולם', ראה: סדר עולם, א, פרק ה,
מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעג, עמ' 236, שינויי נוסחאות לשו' 23 [מצוטט להלן בסמוך];
רמב"ם, הלכות מלכים, ט א). **ולא הפרה**: ולא להפך ולבטל את מצות מילה, מלשון בראשית יז יד: "וְעָרַל
זָכָר אֲשֶׁר לֹא יָמַל אֶת בָּשָׁרוֹ עֶרְלָתוֹ... אֶת בְּרִיתִי הָפַר". 32 **והוא עליון ברום מעון**: הקב"ה עליון
במעונו המרום. ומכאן ואילך חוזר הפייטן לדבר בשבחי הבורא. **ישיבת כס והדירה**: במקום מושב כסאו
ודירתו, שהוא בריקע השביעי (עי' בבלי, חגיגה יב ע"ב), הגבוה מכל הרקיעים. 33 **בכל קצוי וגם עמקי**
שכנית אל, ושם שורה: בכל קצוות הארץ ועומקה שורה שכנית אל. השווה איוב כח כד: "כִּי הוּא לְקֻצּוֹת
הָאָרֶץ יָבִיט, תַּחַת כָּל הַשָּׁמַיִם יָדָא"; ספר יצירה, א ד: "עומק רום ועומק תחת, עומק מזרח ועומק
מערב, עומק צפון ועומק דרום, ואדון יחיד אל מלך נאמן מושל בכולם ממעון קדשו ועד עדי עד". 34
והוא מוחץ והוא רופא: על-פי דברים לב לט: "אֲנִי... מִחַצְצֵי וְאֲנִי אֶרְפָּא". **והוא רופא וזבחי לב לנשברה**:
על-פי תהלים קמז ג: "הֲרַפָּא לְשִׁבְרוֹי לֵב"; בצירוף תהלים נא יט: "זִבְחֵי אֱלֹהִים רוּחַ נְשִׁבְרָה". 35 **והוא**
ממית והוא מחיה: על-פי דברים לב לט: "אֲנִי אֲמִית וְאֲחִיָּה". **ועז נאזר ובגבורה**: על-פי תהלים צג א:
"לְבַשׁ יְיָ עֹז הַתְּאָזֹר"; שם סה ז: "נֶאֱזָר בְּגִבּוֹרָה". 36 **והוא אוהב**: הקב"ה אוהב את ישראל; עי' מלאכי א
ב; תהלים קמה כ, ועוד. **וגם נוקם**: משונואי; עי', למשל, נחום א ב; תהלים צד א. **והוא מקנא לדם ברא**:
והוא נוקם ומעניש את אומות העולם על שפיתך דם ישראל (ברה', על-שום שיה"ש י). 37 **איומתו**
ונחלתו: כינויים לישראל, על-שום שיה"ש יז ד; ישעיה סג יז. וממשיך את הטור הקודם. **אשר לו עטרה**
עטרה: המקשטים את הקב"ה בעטרה, והכוונה כנראה לשירות ותשבחות שמפארים ישראל להקב"ה.
השווה שמות רבה, כא ד: "בשעה שישראל מתפללין... מאחר שכל הכנסיות גומרות כל התפלות,
המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות שהתפללו בכל הכנסיות כולן ועושה אותן עטרות
ונותנן בראשו של הקב"ה". ללשון הצלעית השווה שיה"ש ג יא: "בְּעֶטְרָה שֶׁעֲטָרָה לוֹ אָמוֹ".
עטרה: נקדד בכתב-היד: "עֶטְרָה". 38 **משרתיו לו ישלשו קדושתו**: משרתי הקב"ה, המלאכים, ישלשו
קדושתו ויאמרו: "קדוש, קדוש, קדוש, יי צבאות מלוא כל הארץ כבודו" (ישעיה ג). **יש פה**

- וְזֶה לְזֶה מְרָשִׁים / בְּנֵעִימוֹת קוֹל בְּבִירוֹרָה
 40 וגם 'ברוך' לְעוֹמָתָם / כְּרוּבֵי אֵשׁ בְּהוֹד זְמָרָה
 בְּרוֹן יַחַד בְּנֵי אֱלִים / תְּרוּעַת כּוֹכְבֵי צִפִּירָה
 והוא אלי וחי גואלי / מנת חבלי בעת צרה
 והוא ניסי ומנוסי / מנת כוסי ביום אקרא
 בידו אפקיד רוחי / בעת אישן ואעירה
 45 לְנַפְשִׁי וּלְנִשְׁמָתִי / הִיא צָנָה וּסְתֵרָה
 בְּגֵן עֵדֶן צָרוֹר חַיִּים / תְּנֶה נַפְשִׁי בְּטוֹב צְרוּרָה
 בְּתוֹךְ כֶּסֶּא כְבוֹדֶךָ / מְגַלָּה עֵפֶךְ בְּרָה
 ועם רוחי גוייתי / יי לי לא אירא
 יי לי לא אירא / מה יַעֲשֶׂה לִי אָדָם.

ביאור

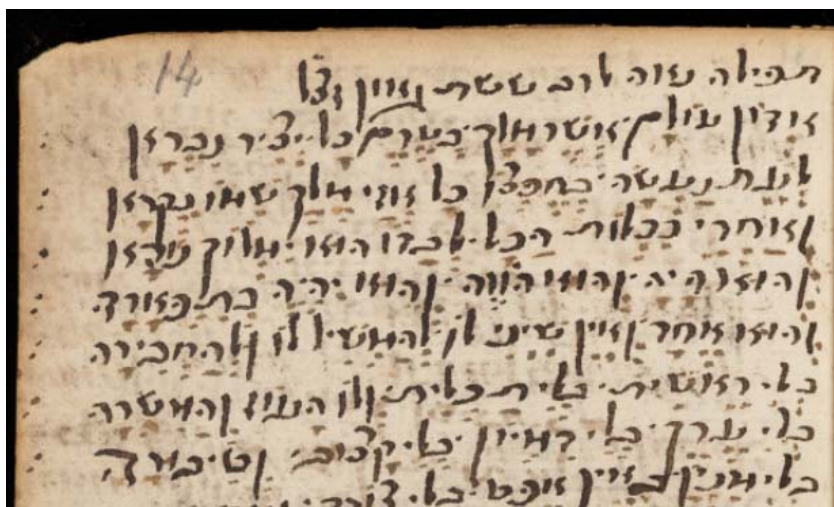
טהרה: כנראה: במקום טהרה, בשמים (עי' למשל, בבלי, מנחות כט ע"א: "ממקום טהרה"). כל הטור לקוי מצד המשקל. | 39 **וזה לזה מרשים:** המלאכים נותנים רשות לזה לזה להקדיש את הקדושה. **בנעימות קול בבירורה:** השווה ברכת 'יוצר אור': 'וְנוֹתְנִים בְּאַהֲבָה רְשׁוֹת לְזֶה, לְהַקְדִּישׁ לְיוֹצְרָם בְּנִחַת רוּחַ, בְּשִׁפְהַ בְּרוּךְ הַיּוֹמָה, קֹדֶשׁ כָּלֶם כְּאֶחָד, עוֹנִים וְאוֹמְרִים בְּיָרָאָה'. | 40 **וגם 'ברוך':** גם "ברוך כבוד יי ממקומו" (יחזקאל ג יב). **לעומתם:** לעומת המלאכים שאמרו את הקדושה. וגם כאן הצלעית עליפי ברכת 'יוצר אור': 'וְהָאוֹפִיִּים וְחֵיוֹת הַקֹּדֶשׁ בְּרַעַשׁ גָּדוֹל מִתְנַשְּׂאִים לְעֻמַּת שָׂרָפִים, לְעֻמַּת מִשְׁבְּחִים וְאוֹמְרִים: בְּרוּךְ כְבוֹד יי מִמְּקוֹמוֹ'. **כרובי אש:** אחד ממיני המלאכים. **בהוד זמרה:** בזמרה הדורה. וזו סמיכות תיאור הפוכה. | 41 **ברוך יחד בני אלים, תרועת כוכבי צפירה:** המלאכים ("בני אלים"; עי' פסיקתא דר"כ, 'פרשה אחרת', מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשמז, עמ' 456) מרננים יחדיו את הקדושה וגם ישראל ("כוכבי צפירה") מריעים ומקדישים. והוא עליפי איוב לח ז: "כִּן יַחַד כּוֹכְבֵי בֹקֶר, וַיִּרְעוּ כָל בְּנֵי אֱלֹהִים", ודרשתו בבבלי, חולין צא סע"ב (המוסגר מפירוש רש"י): "אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל למטה, שנאמר: 'בֶּרֶךְ יַחַד כּוֹכְבֵי בֹקֶר' [הם ישראל המשולים לכוכבים], והדר: 'ויריעו כל בני אלהים'". **כוכבי צפירה:** כוכבי בוקר. "צפירה" הוא בוקר, עליפי הארמית ('צפירא'), והשווה: תרגום איוב שם. | 45 **לנפשי ולנשמתי:** השווה בראשית רבה, יד ט, עמ' 132: "חמשה שמות נקראו לה: נפש, נשמה, חיה, רוח, יחידה". אפשרות אחרת: **לנפשי ולנשמתי:** לגופי ולנשמתי, שלפעמים 'נפש' משמעו 'גוף', ראה: מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, ערך 'נפש' (5), רמת גן תשסז, עמ' 724. **צנה וסחרה:** עליפי תהלים צא ד: "בְּאַבְרָתוֹ יִסֹּךְ לָךְ... צָנָה וּסְתֵרָה אֲמַתּוֹ". | 46-47 **בגן עדן צרוור חיים, תנה נפשי בטוב צוורה, בתוך כסא כבוד:** עליפי ש"מ"א כה כט: 'וְהִיטָה נֶפֶשׁ אֲדָנִי צְרוּרָה בְּצִרוֹר הַחַיִּים, אֵת יי אֱלֹהֶיךָ', ומדרשו באבות דר' נתן, נו"א, פרק יב, מהדורת ש"ז שכטר, וינא תרמז, עמ' 50: "נשמתי של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד, שנאמר: 'וְהִיטָה נֶפֶשׁ אֲדָנִי צְרוּרָה בְּצִרוֹר הַחַיִּים'". **מגלה עפך ברה:** כנראה צ"ל: "מְגַלָּה עֵפֶךְ בְּרָה", ופירושו: התורה הטהורה ('ברה'). והכינוי 'מגלה עפה' עליפי זכריה ב ומדרשו בבבלי, עירובין כא ע"א. כלומר, תחת כסא הכבוד במקומה של התורה. ולא מצאתי לדבר מקור מפורש בדברי חז"ל, אך

כן דעת חסידי אשכנז, ראה: ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, א, אות קנב, מהדורת, ירושלים תשס"ה, עמ' קנז והערה 55. | 49 יי לי לא אירא, מה יעשה לי אדם: תהלים קיח ו. משקל הטור אינו מדויק, ואולי בגלל שהוא פסוק מקראי הביאו המשורר ללא שינוי.

שינויי נוסחאות:

סימני כתבי-יד: פ = כת"י פריס, ספריית כל ישראל חברים Ms. H 482 A (מתכ"י: F12872), עמ' 100 (נוסח היסוד); א = כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 761 (מתכ"י: F16655), דפים 14-15.

3 לבדו] א: לבדו הוא. | 4 הוה] א: הוה. | 5 שני] א: שני לו. / להמשיל] פ: להמשילו. | 7 קצב] א: קצוב. / וסיפורה] א: וטיבורה. | 8 מניין] א: מנין. / צורך] פ: עורך. | 9 ערע] א: אירע. / עצבון] א: עיצבון. | 10-11 א סדר הטורים הפוך. | 10 תהו] א: תהוה. / נומה] פ: נימה. | 11 פרו] א: פירוד. ואולי כתוב: צירוד. | 12-13 א ליתא. | 16 מעיל] א: ומעיל. | 18 חיות] א: היות. / וקר נפש ושומרה] א: וקר נפש יקרה. | 21 ותבערה] א: ותבעירה. | 24 לצפורה] א: לצפורה. | 25 חק] א: חוק. | 29 וכבוד] א: וכיבוד. / וחק] א: וחוק. | 30 אדמה] א: אדומה. | 32 ברום] א: יברום. / מעין] א: מעין. / ישיבת] א: ושיבת. | 33 קצין] א: קיצו. / עמקי] א: עמק. | 35 ועז] א: ועוז. | 36 אוהב] א: אורב. / מקנא] א ליתא. | 37 עטרה] א: לעטרה. | 38 יש פה] א: שפת. | 41 כוכבי צפירה] א: בו כביצפירה. | 42 מנת] א: וצור. / בעת] פ: ביום. | 43 ומנוסין] א: ומנוס. / ביום] א: בו. | 45 ולנשמתין] א: לנשמת. / צנה] א: צינה. / וסחרה] א: וסוחירה. | 46 צרור] א: צרר. / בטוב] א: בשוה. | 47 מגלה] א: מגולה. / עפך] א: נופך. / ברה] פ: ברא. | 48 גויית] א: גוית. / לא] א: ולא. / אירא] א: אירא. | 49 יי לי לא אירא, מה יעשה לי אדם] א ליתא.

צילום 1: תחילת פיוט 'אדון עולם' המורחב,

כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 761, דף 14א.

כאן מסתיים הפיוט באחד מכתבי היד (כת"י פ), אבל בכתב היד השני (כת"י א), המאוחר יותר והפחות מדויק, נשמט הטור האחרון (טור 49), שאינו אלא פסוק מקראי, ונוספו במקומו שני טורים חדשים:

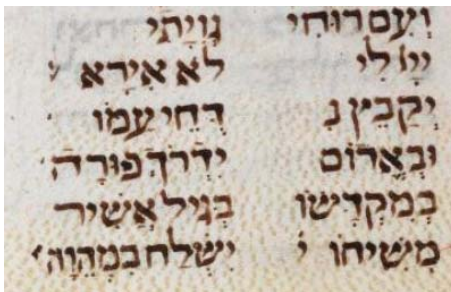
יִקְבֹּץ נְדָחֵי יִשְׂרָאֵל / וּבָאָדוֹם יִדְרֹךְ פּוֹרָה
בְּמִקְדָּשׁוֹ בְּגִיל וְנִשְׁיֵשׁ / מְשִׁיחוֹ יִשְׁלַח בְּמַהְרָה⁵¹.

ביאור: 1 יִקְבֹּץ נְדָחֵי יִשְׂרָאֵל: על-פי ישעיה יא יב; נו ח. ובאדום ידרוך פורה: על-פי ישעיה סג א,ג: "מִי זֶה בָּא מֵאֲדוֹם... פֹּרָה דְרָכָתִי לְבָדִי...". 2 בְּגִיל וְנִשְׁיֵשׁ: הצירוף על-פי פיוט 'שישו וגילו' לשמחת תורה: "בְּגִיל וְנִשְׁיֵשׁ בְּזֹאת הַתּוֹרָה" (מחזור סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה, מהדורת ד' גולדשמידט ו' פרנקל, ירושלים תשמא, עמ' 473).

מפליא הדבר, כיצד דווקא כתב היד השני (כת"י א), שהשמיט שלושה טורים מהפיוט המורחב שלפניו (פיוט [ת])⁵², הוסיף בו שני טורים חדשים! ולא זו בלבד אלא, ששני טורים חדשים אלו אינם אלא 'שאי'לה' ממקום אחר, שכן הם מופיעים, בשינויים קלים, בסידור כמנהג קטלוגיה שהועתק במאה הארבע עשרה (היינו, כמאתיים שנה ויותר קודם כת"י א), בסופו של הפיוט 'אדון עולם', ללא כל תוספת אחרת:

[ו] יִקְבֹּץ נְדָחֵי עַמּוֹ / וּבָאָדוֹם יִדְרֹךְ פּוֹרָה
בְּמִקְדָּשׁוֹ בְּגִיל אֲשִׁיר / מְשִׁיחוֹ יִשְׁלַח בְּמַהְרָה⁵³.

תוספת שני טורים אלו אינה ידועה ממקור נוסף, ואין לדעת כיצד היא נתגלגלה מסידור כמנהג קטלוגיה אל החכם האשכנזי אשר ערך או העתיק את הפיוט המורחב שבכת"י א.

ציילום 2: התוספת בסוף פיוט 'אדון עולם', בכת"י פרמה, ספריית הפלטינה 1752 Cod. Parm. (עי' לעיל, ליד הערה 53 ובה)

⁵¹ כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 761, דף 15א, בסופו. גם כאן הטורים נוקדו מחדש בידי ידידי ר' משה שפרבר.

⁵² כת"י א השמיט את טורים 12-13, 49. ראה לעיל, שינויי נוסחאות, ברשימת השינויים לטורים אלו.

⁵³ סידור כמנהג קטלוגיה, כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 1752 (מתכ"י: F12979), דף 8א-ב; ראה **ציילום 2.** בסידור זה מופיע הפיוט בחטיבת בקשות הקודמת לתפילת שחרית (בין ע"ב פסוקים ובקשות שונות), וקודם לו גרסמה הכותרת: "ייחוד השם" (דף 8א). חשוב להעיר על זיקת תוספת זו לפיוט [ב] טורים 15-16; ראה לעיל, הערה 13.

אכן, באם נשוב לעניינם של שני פיוטי ההרחבה הגדולים שנידונו לאחרונה (פיוט [ד] ופיוט [ה]), הגיעה העת לברר את היחס ביניהם; מי קדם למי, ומי מהם הרחיב את קודמו? ולהזכיר אצין, שפיוט [ד] הורחב **בשמונה** טורים **שכולם נקלטו** ללא כל שינוי בפיוט [ה], אשר הוסיף עליהם עוד **עשרים ושמונה** טורים חדשים⁵⁴.

קשה להכריע בשאלת הקדמות, אך בזהירות הדרושה נראה לומר, שפיוט [ד] קדום לפיוט [ה], וזאת מפני תוכנה וסגנונה של התוספת המופיעה בו מול זו שבפיוט [ה]. כל התוספת בפיוט [ד] עוסקת ב**נושא אחד** הוזה לנושא המרכזי של פיוט 'אדון עולם' המקורי (פיוט [א]) - יחידות ואחדותו של הבורא, והיא גם בעלת קצב אחיד וסגנון צפוף ודחוס: כמעט כל צלעית ממנה פותחת באותה מילת שלילה: "בלי", ומציינת שניים ממקרי העולם ('ערך' ו'דמיון', 'קצב' ו'ספורה', 'מניין' ו'אפס' וכן הלאה) שיש לשלול מהבורא, ומילת שלילה זו חוזרת בכמחצית מהצלעיות, וחזרות תכופות אלו יוצרות סגנון צפוף וייחודי ביותר. אך כל מאפייניה הייחודיים של התוספת בפיוט [ד] חסרים לחלוטין מן התוספת בפיוט [ה]. התוספת בפיוט [ה] עוסקת במגוון נושאים⁵⁵: מדותיו של הבורא (15-20); ירידתו על הר סיני בנתינת התורה (23-25); התגלותו למשה ולשלושת האבות (26-28); ציווי במרה (29-31); שכירתו בכל (32-33); עוד ממידותיו (34-37); הקדשת המלאכים וישראל (38-41); בקשת המתפלל להגנה ולגמול טוב (45-47, 49). וכמובן, שהתוספת בפיוט [ה] חסרה את הקצב האחיד והסגנון הלשוני העמוס המצויים בתוספת לפיוט [ד]. שינויים מהותיים אלו מכריחים בסבירות רבה, שהתוספת בפיוט [ה] לא יצאה מאותו קולמוס שכתב את התוספת בפיוט [ד], ושני מחברים שונים כאן. ולפיכך לא ייתכן שפיוט [ה] קדם לפיוט [ד], כי אז נאלץ להניח שמחבר אחד כתב את שתי התוספות, שכן כזכור, כל התוספת שבפיוט [ד] נקלטה ללא שינוי בפיוט [ה]. אין זאת אלא, שבתחילה נתחבר פיוט [ד], ולאחר מכן בא **חכם אחר** והרחיבו בתוספת המופיעה רק בפיוט [ה].

ה. פיוטו של ר' יחיא (זכריה) אלצ'אהרי
איני יודע מדוע התוספות הרחבות לפיוט 'אדון עולם' (פיוטים [ג,ד,ה]) נתחברו דווקא בידי חכמים **אשכנזיים**, ואילו בני **ספרד** הסתפקו בתוספות מצומצמות ביותר (פיוטים [ב,ו])⁵⁶, בנות טורים מעטים - שניים עד ששה בלבד. אכן, פיוט 'אדון עולם' מורחב אחר - ושמה: פיוט שעשה שימוש ב'אדון עולם' - מופיע במרכז יהודי נוסף, **תימן**, והוא נתחבר בידי אחד מחשובי משורריה, ר' יחיא (זכריה) אלצ'אהרי, אשר פעל בשנים ה'רעז-שמה (1517-1585) בערך⁵⁷.

⁵⁴ כן בכת"י פריס, אבל בכת"י אוקספורד נוספו בפיוט [ה] עשרים ושבעה טורים חדשים; עי' לעיל, ליד הערה 52.

⁵⁵ הספרות שבסוגריים מציינות את הטורים בפיוט [ה].

⁵⁶ כל זאת בהנחה, שהטורים שנוספו בנוסחים הספרדיים של הפיוט 'אדון עולם' (פיוט [ב]) בהשוואה לנוסחו האשכנזי (פיוט [א]) אינם מקוריים; עי' לעיל, ליד הערה 14 ובה.

תוספתו של פייטן זה מחזיקה חמשים אחוז מהפיוט המורחב⁵⁸, ובכך התקרב לפייטנים האשכנזיים שכאמור הרחיבו את הפיוט 'אדון עולם' באופן משמעותי, ולא כפייטנים הספרדיים שהסתפקו בהרחבות מצומצמות. אמנם מאידך, פיוט מורחב זה שונה משאר פיוטי 'אדון עולם' מורחבים באופן שילוב ההרחבה. בעוד פיוטים מורחבים אחרים **פותחים ב'אדון עולם'** ומביאים את רובו של הפיוט המקורי ורק אז משלבים את ההרחבה **כחטיבה אחת**⁵⁹, הרי שר' יחיא אלצ'אהרי פתח את הפיוט **בטור משלו**: "בפי עשירי ופי הלך..."⁶⁰, ורק לאחריו הביא טור מ'אדון עולם' המקורי, וכן המשיך להביא לסרוגין טור שלו וטור מפיוט 'אדון עולם', עד שטורי 'אדון עולם' **פוזרו** ושולבו בפיוט, עד סופו. פתיחת הפיוט שלא בטור "אדון עולם אשר מלך..." ופיוזור פיוט 'אדון עולם' בפיוטו, מבליעות ומשטטשות לחלוטין את הפיוט 'אדון עולם', עד שאין כאן פיוט 'אדון עולם' מורחב אלא **פיוט חדש** ששולבו בו טורים מ'אדון עולם'. והנה פיוטו של ר' יחיא אלצ'אהרי:

[1] בפי עשירי ופי הלך / מרומם אל בכל פלך
אדון עולם אשר מלך / בטרם כל יציר נברא
והוא רוצה וגם יכול / בידו כל כמו אשכול

ביאור

נתפרשו רק לטורים שנוספו כאן. 1. **בפי עשירי ופי הלך**: הצימוד עשירי/הלך על-פי שמו"ב יב ד: "וַיֵּבֶא הֶלֶךְ לְאִישׁ עֶשְׂרִי". ואולי 'הלך' הוא ניגוד ל'עשירי', כי 'הלך' הוא אורח ההולך בדרכים, הנחשב באותה שעה כעני 'ע' בית הבחירה לר' מנחם המאירי, סוכה לד ע"ב: "שאע"פ שאותו אכסנאי [=אורח] עשיר במקומו, עכשיו מיהא עני הוא"; וכך בראשונים נוספים). **פלך**: מחוז, מקום. 3 | **והוא רוצה וגם יכול**: את כל רצונו הוא יכול לבצע, באין מונע ומעכב. **בידו כל כמו אשכול**: דימוי העולם התלוי בידו של הקב"ה כאשכול כבר מופיע בקטע מסגנון ספר ההיכלות ששולב בספר הרזים, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכז, עמ' 108-109: "והוא [=הקב"ה] מקדם לכל המעשים, והוא עד לארץ ושמים, והוא לבדו ואין זר עמו, תולה בזרעו מעונה... מעתיק הרים באמצעה... תולה עולם כאשכול, סובל הכל, היה והוא ויהיה...". אך מסתבר, שהמשורר שלנו הכיר את הדימוי משירתו של ר' שלמה אבן גבירול, המזכירו כמה פעמים, כמו: "שחקים וארקים... מעת בראם, קאשכול תלאם" (פיוט 'שחקים וארקים' הישאו בוראם, שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"א-תשל"ג, עמ' 553); **נתלה עולם בידו קאשפל**" (מסתגאב למלכיות 'שוכן עד מאז נשגב לבדו', שם, עמ' 10); "הכי

57 ראה: ספר המוסר: מחברות ר' זכריה אלצ'אהרי, מהדורת י' צהבי, ירושלים תשכ"ה, מבוא, עמ' 41. אבל מ' יצהרי מציין מידע חדש לפיו המחבר נולד בשנת ה'רצ"א (1531). ראה: ספר המוסר לרבנו יחיא [...] אלצ'אהרי, מהדורת מ' יצהרי, בני ברק תשס"ח, מבוא, עמ' 5.

58 ניתן היה להתבטא, שתוספת זו **מכפילה** את שיעורו של הפיוט המקורי, אך זו הגדרה לא מדויקת, שכן הפייטן שילב בפיוט המורחב רק חלק מהפיוט המקורי. ראה להלן בסמוך.

59 פרט זה, שילוב ההרחבה בפיוט המקורי כחטיבה אחת, נכון בנוגע לפיוטים האשכנזיים, אבל קשה לאומרו על פיוטי ההרחבה הספרדיים, שהרחבתם מצומצמת ביותר ואינה מגובשת.

- לעת נעשה בחפצו כל / אזי מלך שמו נקרא
 והעולם כקש יסבול / ועת ירצה הלא יבול 5
 ואחרי ככלות הכל / לבדו ימלוך נורא
 והוא נגלה והוא מקנה / והוא נעלם בלי מסנה
 והוא היה והוא הנה / והוא יהיה בתפארה
 והוא יפקח מאור עיני / ובשמאלי ובימיני
 והוא אחד ואין שני / להמשילו להחבירה 10
 והוא שוכן בתוך חביון / וקרוב הוא לכל אביון
 בלי ערך בלי דמיון / בלי שנוי וגבורה 60.

ביאור

הכל / כמו אשכול / תלויים הם בידך" (מאורה 'לך שדי ואמר די', שם, עמ' 532). והמובאה האחרונה קרובה במיוחד ללשונו של משוררנו. בנוגע להשפעת משוררי ספרד הקדומים (ובניהם כמובן ר"ש אבן-גבירול) על משוררנו, ראה: ספר המוסר, מהדורת רצהבי (לעיל, הערה 57), מבוא, עמ' 15-22. | 5 **והעולם כקש יסבול**: את העולם כולו הוא נושא וסובל כקש, הקל ביותר לנשיאה. ולא מצאתי מקור דימוי זה, והשווה פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשקר, ירושלים תשנב, עמ' צח: "והוא סובל עולמו כקש הדבוק באבן השואבת", אך מדובר ברעיון שונה, ראה: אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות (לעיל, הערה 41), מילואים, מאמר ב, עמ' רסד ואילך. **ועת ירצה הלא יבול**: ובזמן שהוא ירצה בכך, העולם יבול ויכלה. | 7 **נגלה**: מתגלה לבריותיו במראות הנבואה וכדומה. **מקנה**: ראוי לקוות לעזרתו. **והוא נעלם בלי מסוה**: נעלם ואינו נראה גם בלא לתת עליו מסוה וכיסוי. | 9 **והוא יפקח מאור עיני**: השווה שמות ד יד; תהלים קמ ח. **ובשמאלי ובימיני**: עומד בשמאלי ובימיני לעזרני. | 11 **במקום חביון**: במקום חבוי ומוסתר, עלי פי חבקוק ג ד. **וקרוב הוא לכל אביון**: עלי פי תהלים לד יט, והשווה: ישעיה נז טו.

60 ר' יחיא (זכריה) אלצ'אהרי, ספר השירה והפיוט, מהדורת מ' יצהרי (בתוך: ספר המוסר לרבנו יחיא [...]) אלצ'אהרי), בני ברק תשסח, עמ' 341. בשער החיבור הנדפס הודיע המהדיר, שאוסף השירים (דיואן) נערך ונסדר בידי המשורר עצמו, בשנת ה'שכה (1565), בלא להביא (ב'פתח דבר' שבראש החיבור או במקום אחר) את הנתונים עליהם מתבססת קביעתו זו. קודם הפיוט מופיעה הכותרת: "זלה איצ'א זיאדה פי [=ולו גם כן תוספת ל]בקשה לר' שלמה נ' גבירול" (ספר השירה והפיוט, עמ' 341, הערת כוכבית). היינו, שיר זה הוא למשורר הנוכח, ר' יחיא אלצ'אהרי, והוא "תוספת לבקשה", לפיוט 'אדון עולם' שחיבר ר' שלמה אבן גבירול. אכן, בנוגע לזהות מחברו של פיוט 'אדון עולם', כתב ז' הרוי: "הפיוט המפורסם 'אדון עולם' אינו מיוחס לר' שלמה אבן-גבירול... בשום מקור ידוע... עם זאת יש דעה רווחת שהוא מחברו", ובעלי "דעה רווחת" זו הם ראשוני חוקרי 'חכמת ישראל' מלפני כמאה ושמונים שנה, והבאים אחריהם. ראה: הרוי, האם ר' שלמה אבן גבירול (לעיל, הערה 2), עמ' 57 והערה 4. ולפיכך יש חידוש של ממש בהופעת ייחוס הפיוט 'אדון עולם' לר' שלמה אבן-גבירול כבר בדיואן השירים של ר' יחיא (זכריה) אלצ'אהרי, שכאמור נערך על-ידו בשנת ה'שכה (1565)!

כפי שיווכח המעיין, ר' יחיא אלצ'אהרי שילב בפיוטו את אחד הנוסחים **הספרדיים** של הפיוט 'אדון עולם' (פיוט [ב]), המוסיף רק שני הטורים:

בְּלִי עֶרֶךְ בְּלִי דְמִיּוֹן / בְּלִי שְׁנוֹי וְתִמְנוּהָ
בְּלִי חֲבוּר בְּלִי פְרוּד / גְּדוּל כַּח וְגִבּוּרָה⁶¹.

ואת הנוסח הזה שילב המשורר בפיוטו, עד טור "בְּלִי עֶרֶךְ בְּלִי דְמִיּוֹן", בלא להמשיך ולשלב את המשכו של הפיוט.

אכן, בתקופתו של ר' יחיא אלצ'אהרי לא נודע בתימן הפיוט 'אדון עולם' המקורי (פיוט [א] או פיוט [ב]), שהוא נתקבל שם רק אחרי זמנו, בתקופה מאוחרת ביותר⁶². מסתבר אפוא, שהפיוט נודע לר' יחיא אלצ'אהרי באחד מנדודיו הרבים מחוץ לתימן, בארצות המזרח התיכון וארצות אחרות, בהן עשה שנים רבות⁶³. וזו כנראה הסיבה שהוא התיר לעצמו להבליע בפיוטו חלק מפיוט 'אדון עולם', בשונה משאר פייטנים שהרחיבו את פיוט 'אדון עולם' אך לא הבליעוהו ולא טשטשו את קיומו. כי אילו פיוט 'אדון עולם' נתקבל ונתקדש בתימן, בדומה לתפוצות אחרות, מסופקני אם הבלעתו בפיוטו־שלו היתה מתקבלת בסבר פנים יפות.

הגיע לקיצו מסענו המפותל העוקב אחרי ההרחבות והתוספות ששולבו בפיוט 'אדון עולם', אך המסע לא תם ולא נשלם, שאין ספק שיש עוד תוספות והרחבות המסתתרות בחיבורים נדפסים וכתבי־יד שיש לחשוף ולזהות אותן ולהוסיף אותן כתחנות נוספות במסענו.

61 על נוסח ספרדי זה של הפיוט 'אדון עולם', ראה לעיל, ליד הערות 10-11 ובהן.

62 ראה: מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, ב, בני־ברק תשע, עמ' 243; ג, בני־ברק תשע, עמ' 240. מעתה – וכהערת אגב נאמרים הדברים – לא מדוקדקת ההתבטאות: "קח לדוגמא פיוט כמו 'אדון עולם', ולך דע מה הן נוסחאותיו בדפוסים האשכנזים ומה בדפוסים **הספרדיים והתימנים**, ומה נוסחאותיו בכתבי־יד" (א' בלאט, דיוקן וקתדרה: במחיצתם של אנשי הגות ומדע, ג, ישראל תשס, עמ' 49). כי בנוסחי תימן לפיוט 'אדון עולם' אין כל מקוריות, שכולם הועתקו מסידורי ספרד ה**נדפסים**!

63 ראה: ספר המוסר, מהדורת רצהבי (לעיל, הערה 57), מבוא, עמ' 26-33.

מאמרים בענייני תפילה

סדר הכריעות בסיום תפילת העמידה. [להורדה](#).

שבע כריעות בתפילת שמונה עשרה. [להורדה](#).

כריעה למלאכים קודם להקב"ה: גלגולי טענה קראית. [להורדה](#).

כריעה לימין המתפלל תחילה, והכריעה לאחור. [להורדה](#).

איסור החזקת מעות בשעת התפילה. [להורדה](#).

מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית ובתפילות נוספות: מנהגי צרפת, פרובאנס ומקומות אחרים. [להורדה](#).

אמירת 'נשמת כל חי' בימות החול ובכל יום: לתולדות מנהג ה'מעמדות' בקרב חסידי אשכנז. [להורדה](#).

אמירת 'קדיש יתום' על ידי נכדו של הנפטר: שתי תשובות חדשות מהראשונים. [להורדה](#).

ענייני תפילה מ'ספר המשכיל' לר' שלמה שמחה מטריוש; תלמידים של מהר"ם מרוטנבורג ורבינו פרץ. [להורדה](#).

תולדות רבי שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג ומהדורה חדשה לתוספותיו על פירוש התפילה המיוחס לראב"ן. [להורדה](#).

תוספות רשב"ש מווירצבורג על פירוש התפילה: מהדורה סינופטית. [להורדה](#).